

BACHELOR SCRIPTIE

SPAANSE ARBEIDSMIGRATIE

Geschiedenis Bachelor Eindwerkstuk

Naam : Marit Staal

Studentnummer : 4137779

E-mail : m.staal2@students.uu.nl

Naam docent : Wim de Jong

Aantal woorden : 8795

Datum : 15-06-2018

Samenvatting

Het arbeidsmigratiebeleid van de jaren zestig en zeventig heeft de toon gezet voor het migratiebeleid in Nederland. In dit artikel worden de banden tussen de Spaanse arbeidsmigrant en zijn of haar herkomstland onderzocht. Benadert vanuit het proces van transnationalisme is een nieuw licht geworpen op deze banden, waarin de sturing van de overheden van Spanje en Nederland centraal staan. Gestimuleerd door economische en politieke belangen hebben de Spaanse en Nederlandse overheid een politieke strategie gevoerd om de banden tussen de Spaanse gastarbeiders en de Spaanse overheid te consolideren. Door middel van uitbreiding van controlemiddelen op de Spaanse emigranten, beïnvloedden de Spaanse autoriteiten hun band met de arbeidsmigranten. De Nederlandse overheid was medeverantwoordelijk voor de transnationale omgang van de Spaanse overheid met de arbeidsmigranten, door het faciliteren van ontmoetingscentra, het afgeven van subsidies, inlichtingen vergaring en ministeriële interventies bij Spaanse affaires. Hoewel de Nederlandse overheid hoopte door deze beleidsvoering het grotere 'kwaad' van grootschalige immigratie te voorkomen, bleek uit dit onderzoek dat de keuze voor migratie in grote mate werd bepaald door externe ontwikkelingen. Desondanks heeft het gevoerde overheidsbeleid ten tijde van de arbeidsmigratie consequenties gehad voor de omgang met immigranten in Nederland.

Inhoud

Inleiding	4
1. Transnationale banden met Spanje: Spaanse overheidssturing	12
2. Transnationale banden met Spanje: Nederlandse overheidssturing	18
3. Het immigratiebeleid op z'n retour: De Spaanse terugkeer	28
Conclusie	33
Bijlagen	
Grafieken Spaanse gastarbeiders	36
Grafiek Turkse en Marokkaanse gastarbeiders	37
Bronnenmateriaal	38
Literatuurlijst	41

Inleiding

Het migratiedebat is van doorslaggevende betekenis geweest voor de laatste Tweede Kamerverkiezingen. Bovendien zorgde onenigheid over de aanpak van migratie voor stukgelopen formatieonderhandelingen.¹ Sinds de eeuwwisseling is de houding tegenover migratie een van de belangrijkste pijlers van de politieke agenda geworden. De recente Europese migratiecrisis lijkt de publieke zorgen over migratie eens te meer te vergroten en de druk op passend overheidsbeleid neemt toe. Dit bachelorwerkstuk neemt u mee terug naar de periode waarin de basis is gelegd voor dit politieke debat. De arbeidsmigratie van de jaren zestig en zeventig, het bijbehorende overheidsoptreden en de maatschappelijke gevolgen hiervan hebben de koers bepaald voor het huidige migratiebeleid. Sommige geleerden spreken zelfs van een 'gastarbeidertrauma', dat nog steeds de blik op immigratie bepaalt.² Dit onderzoekspaper richt zich specifiek op de Spaanse arbeidsmigranten die in de jaren zestig en zeventig naar aanleiding van wervingscontracten tussen de Spaanse en Nederlandse regering in Nederland kwamen werken.

Spanje werd tot 1975 geregeerd door generaal Fransisco Franco. Het repressieve bewind leidde tot economische stagnatie. Het Spaanse bewind zag een oplossing in gereguleerde arbeidsmigratie met Noord-Europese landen. Hierdoor werden voor het eerst sinds Franco in 1939 het gezag van het land overnam, de grenzen met het buitenland geopend. In Nederland was tegelijkertijd door economische voorspoed juist een groeiend arbeidstekort ontstaan. Vele werkgevers stonden in de rij voor de komst van buitenlandse arbeidskrachten.³ Duizenden Spanjaarden vertrokken naar Nederland voor werk om met geldzendingen de Spaanse economie te bevorderen.

Al snel na de komst van de eerste Spaanse gastarbeiders, werd het Spaanse bewind beschuldigd van controle op de Spaanse arbeiders. Via verschillende kanalen zouden zij in de gaten gehouden worden of pogingen worden gedaan om hun opvattingen te beïnvloeden. Linkse politieke partijen, vakbonden en kranten spraken

¹ *De Volkskrant* 15-05-2017, 'Formatie VVD, CDA, D66 en Groenlinks stukgelopen op migratie'.

² Tessel de Lange en Jeroen Doornik, "Arbeidsimmigratie in internationaal vergelijkend perspectief." *Amsterdams sociologisch tijdschrift* 31.1 (2004) 147-179; Godfried Engbersen, "Down and Out. Internationale migratie en illegale vreemdelingen." *Facta* 9.6 (2001) 8-12.

³ Nationaal Archief, Den Haag, Ministerie van Buitenlandse Zaken: Code-archief 1965-1974, 2.05.313, inventarisnummer 8749: 'Aanvragen Spaanse Arbeidskrachten: bijgewerkt tot en met 31 mei 1970'.

zich vol afschuw uit over Franco's controlemaatregelen.⁴ Hoe wezenlijk en integer deze afkeuring ook is, zij belicht slechts één kant van de Spaanse bemoeienis. Alleen het herkomstland wordt hierdoor kritisch benaderd. Dit is een te simpele kritiek, die voorbijgaat aan de dynamiek tussen de Spaanse en Nederlandse overheden van destijds. De aansturing van banden met Spanje werd namelijk niet alleen door de Spaanse autoriteiten beïnvloed, maar eveneens door de Nederlandse. Deze eenzijdige kritische houding komt tevens terug in het academische veld van migratieonderzoek.

De verdeeldheid over de verhouding tussen staten en migranten komt voort uit de multidisciplinariteit van migratiestudies. Eensgezindheid over benaderingen en theorieën van migratieprocessen nog ver te zoeken.⁵ Toch is er een dominant concept in migratieonderzoek met interdisciplinaire pretenties, het transnationalisme. De populariteit van dit concept wordt bevestigd door de veelvuldige toepassing in migratieonderzoek.⁶

Transnationalisme

In het proces van transnationalisme staan de relaties tussen de migrant en het herkomst- en vestigingsland centraal. Het proces werd geïntroduceerd in 1992 door antropologen Schiller, Basch en Blanc en heeft zich sindsdien gevestigd als een onmisbaar concept voor migratieonderzoek. Schiller en haar collega's definieerden transnationalisme als: *'the processes by which immigrants forge and sustain social relations that link together their societies of origin and settlement'*.⁷ Het begrip transnationalisme werd geboren uit een hiaat in de theorievorming. Vóór het transnationalisme werd uitgegaan van een volledige verbondenheid met enkel het vestigingsland óf het herkomstland. De nieuwe theorievorming van het transnationalisme zou het einde inluiden van dit binaire migratiedenken en een overkoepelend alternatief bieden.⁸

Kort gezegd gaat transnationalisme over de connectie van migranten met hun

⁴ *Andere Tijden*, 'Bij de Dood van Franco: de houding van Spaanse gastarbeiders, 10-11-2015; o.a. *Trouw* 23-06-1962; *De Tijd* 17-01-1972; *De Volkskrant* 15-01-1972.

⁵ Caroline B. Brettell en James F. Hollifield, *Migration theory: Talking across disciplines*. (Routledge, 2014) 3.

⁶ Alejandro Portes, "Introduction: the debates and significance of immigrant transnationalism." *Global networks* 1.3 (2001) 183.

⁷ Nina G. Schiller, Linda Basch en Christina Blanc-Szanton, "Towards a definition of transnationalism." *Annals of the New York academy of sciences*, 645 (1992) 1, 7.

⁸ Laurie A. Brand, *Citizens abroad: Emigration and the state in the Middle East and North Africa*. Vol. 23. (Cambridge University Press 2006) 10-11.

land van herkomst en het nieuwe vestigingsland. Onderzoek naar transnationalisme kan nog steeds van heel verschillende aard zijn.⁹ Bijvoorbeeld in onderzoek 'van-onderaf' (*bottom-up*) dat gericht is op de keuzes en ervaringen van migranten of in studies naar de sturing van de banden tussen migrant en herkomstland door verschillende spelers, zoals overheden (*top-down*).

De aanvankelijke populariteit van het transnationalisme kwam al snel op kritiek te staan. Hoogleraar in Internationale Betrekkingen Laurie Brand bekritiseerde in haar werk *Citizens Abroad* uit 2006 de aannames die Basch en haar collega's doen over de onderbouwing van het transnationalisme. Een van de sleutelaannames van het transnationalisme luidt: 'migranten en politieke leiders van het herkomstland construeren samen een ideologie die migranten voorstelt als loyale burgers van het herkomstland.' De vraag is echter hoe empirisch onderbouwd deze aanname is en in hoeverre de migranten en het herkomstland überhaupt hetzelfde doel beogen.¹⁰ Econoom Goldin zegt hierover dat migratie per definitie een *bottom-up* proces is, met een sterke zelfregulatie van de migrant, die weinig sturing van overheden nodig heeft. Daarbij stelt Goldin dat economische omstandigheden doorslaggevend zijn voor migratie.¹¹

Bovendien is er al ruim twee decennia geen overeenstemming over de betekenis van transnationalisme.¹² Verschuivingen in de toepassing van de term maken dat het concept eerder een kapstok is geworden waaraan iedere onderzoeker zijn ideeën kan ophangen. Terwijl socioloog Robert Smith de eenzijdige visie op het vestigingsland bekritiseert,¹³ is de periodisering van het transnationalisme een heikel punt waarover historici zich buigen.¹⁴ Het transnationalisme heeft een universeel en daarmee tijdloos karakter. Hierdoor worden de specifieke omstandigheden van de tijd waarin het

⁹ Portes, 'Introduction: the debates and significance of immigration transnationalism', 187.

¹⁰ Brand *Citizens abroad*, 11.

¹¹ Ian Goldin, Geoffrey Cameron en Meera Balarajan, *Exceptional people: How migration shaped our world and will define our future*. (Princeton University Press 2011) 4.

¹² Nadia Bouras, *Het land van herkomst: perspectieven op verbondenheid met Marokko, 1960-2010*. Vol. 3. (Hilversum 2012) 28; Portes, 'Introduction: the debates and significance of immigration transnationalism', 181-183.

¹³ Robert Smith, "Transnational localities: community, technology and the politics of membership within the context of Mexico-US Migration." *1998) Transnationalism from below: comparative urban and community research* 6 (1998): 200.

¹⁴ Donna Gabaccia, "Time and temporality in migration studies." In: Caroline B. Brettell, en James F. Hollifield (red.) *Migration theory: Talking across disciplines*. (Routledge, 2014) 50.

transnationalisme wordt toegepast dikwijls achterwege gelaten.¹⁵ Het meest invloedrijke historische antwoord op het transnationalisme is de wereldgeschiedenis. Deze holistische en inclusieve benadering rekent in een klap af met de eenzijdige focus op het transnationalisme en natiestaten in het algemeen.¹⁶ De belangrijkste bijdrage van de wereldgeschiedenis aan migratieonderzoek is de constatering dat de mensheid altijd mobiel is geweest. Deze aanname geeft hierdoor een positieve connotatie aan migratie an sich.¹⁷ De kanttekening bij wereldgeschiedenis is dat het lange tijdsbestek een lastige toepasbaarheid met zich meebrengt voor specifieke casussen. Historica Nadia Bouras werkte echter zo een specifieke casus uit, waarin zij het transnationalisme-concept verbond met de historische inbedding van de Marokkaanse arbeidsmigratie. Ze concludeerde dat veel transnationalisme studies de rol van staten in de sturing van banden slechts benaderen vanuit het herkomstland, zoals dat bijvoorbeeld het geval is bij onderzoek naar 'de lange arm'.¹⁸

Over de uitwerking en betekenis van het transnationalisme bestaat dus weinig overeenstemming.¹⁹ Waar Bouras eenzijdige literatuur vanuit het herkomstland afkeurt, bekritiseert Smith juist het gebrek hieraan. Enerzijds is het transnationalisme uitgewerkt als een ahistorisch concept, zonder oog voor de complexiteit in de relatie tussen actoren en factoren die de migratie vormgeven. Anderzijds blijft transnationalisme-onderzoek zich beperken tot een eenzijdige benadering, waarbij één van de beide overheden geanalyseerd wordt. Daarom benader ik in dit onderzoek het transnationalisme vanuit het oogpunt van historische ontwikkeling, waarbij de sturing van beide landen (de Spaanse en Nederlandse overheid) het centrale onderwerp van de studie is. De wisselwerking tussen de statelijke actoren vormde het transnationale netwerk waarmee de Spaanse arbeidsmigranten te maken kregen. Met deze studie wil ik bijdragen aan een kritische reflectie en historische bijstelling van de bestaande theorievorming rond het transnationalisme. In dit paper is het transnationalisme gedefinieerd als: de grensoverschrijdende verbondenheid die aan migranten werd

¹⁵ Gabaccia, "Time and temporality in migration studies.", 37-66.

¹⁶ Gabaccia, "Time and temporality in migration studies.". 49-51; Peter Manning, *Migration in world history*. (Routledge, 2012).

¹⁷ Hierover zeggen de auteurs echter dat de migratie in haar eigen tijd zelden of nooit als een normaal fenomeen werd beschouwd, in: Manning, *Migration in world history*, xi; Gabaccia, "Time and temporality in migration studies.", 50.

¹⁸ Bouras, *Het land van herkomst*, 248.

¹⁹ Portes, 'Introduction: the debates and significance of immigration transnationalism', 181.

opgelegd door het herkomst- als het vestigingsland, als gevolg van de sturing van beide overheden. De benamingen thuis- en herkomstland worden in het onderzoek als inwisselbare termen toegepast, datzelfde geldt voor gast- en vestigingsland.

Onderzoeksvragen

Voor een beter begrip van transnationale overheidssturing wordt deze onderzocht aan de hand van de casus van Spaanse arbeidsmigranten in Nederland. De centrale vraag in deze thesis luidt: hoe hebben de politieke strategieën van de Nederlandse en Spaanse overheid in de jaren zestig en zeventig de transnationale omgang tussen de Spaanse autoriteiten en Spaanse migranten in Nederland beïnvloed? Het eerste hoofdstuk richt zich op de vraag: in hoeverre was er beïnvloeding en controle op de Spaanse migranten in Nederland aangestuurd door de Spaanse regering? In het daaropvolgende hoofdstuk is een specifieke casus geanalyseerd van Spaanse beïnvloeding. Hierbij wordt zowel het beleid als de uitwerking ervan naar de praktijk, tegen het licht gehouden. De vraag van dit hoofdstuk luidt: hoe kwam het Nederlandse arbeidsmigratiebeleid in de praktijk terug voor de Spaanse gastarbeiders? Het laatste hoofdstuk concentreert zich op de vraag: heeft het Nederlandse migratiebeleid ten aanzien van (Spaanse) arbeidsmigranten in de jaren zeventig haar doelen bereikt?

Literatuur arbeidsmigratie in Nederland

Over de Spaanse arbeidsmigranten in Nederland is beperkte literatuur beschikbaar. Over de mogelijke 'lange arm van Franco' werd een uitzending gewijd van de historische documentaire reeks *Andere Tijden*. Daarnaast schreven Steven Adolf en Sjoerd Olfers over de Spaanse arbeidsmigranten. Adolf schreef in *mi casa su casa* vanuit de ervaringen van Spaanse arbeidsmigranten.²⁰ Olfers deed voornamelijk een beroep op geschreven bronmateriaal. Hij schreef voor het IISG (Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis) en het CGM (Centrum voor de Geschiedenis van Migranten) een *working paper* om historisch migrantenonderzoek te stimuleren.²¹ In 'Arbeidsmigrant of vluchteling?' werkt Olfers de politieke en economische achtergronden van Spanje en

²⁰ Steven Adolf, Anaïs López, en Olga.B. Cid, *Mi casa su casa: a la mesa con emigrantes españoles*. (De Nieuwe Haagsche 2012).

²¹ Sjoerd Klaas Olfers, *Arbeidsmigrant of vluchteling?: achtergronden van de Spaanse migratie naar Nederland, 1960-1980*. CGM, 2004.

Nederland uit en de Spaanse politieke controle in Nederland. Hij suggereert dat Spanjaarden naast economische, voornamelijk politieke migratiemotieven hadden. Hoewel Olfers de Spaanse arbeidsmigratie duidelijk historisch inkadert, situeert hij zijn studie niet in het wetenschappelijk veld.²²

De studies van Olfers en Adolf tonen duidelijke aanwijzingen voor Spaans interveniëren in Nederland. Van infiltratie van de 'Guarda Civil' tot controle door de consulaten.²³ De uitzending van *Andere Tijden* gaf de duidelijkste boodschap af, Hans Goedkoop eindigt de uitzending met een historische aanname: 'De lange arm van Franco is voorbij, de lange schaduw niet'.²⁴ De selectie van vier geïnterviewde Spanjaarden in de uitzending is echter niet representatief voor de Spaanse migrant in Nederland. Drie van de vier behoorden tot de linkse beweging, terwijl de overgrote meerderheid van de Spanjaarden zich nooit actief bezighield met politiek.²⁵

De publicaties van Tinnemans en Entzinger zijn essentieel voor de Nederlandse beleidsvorming ten tijde van de arbeidsmigranten. Journalist Will Tinnemans publiceerde in 1994 een geschiedenis van mediterrane arbeidsmigranten in Nederland, die uitgroeide tot een standaardwerk.²⁶ Hoewel het werk niet vaak specifiek ingaat op de Spanjaarden, geeft het inzicht in de algemene tendensen en handelingen van de Nederlandse overheid ten opzichte van de arbeidsmigranten.²⁷ Hierbij maakt hij een interessante wending naar de rol die de opkomende sociale wetenschap speelde in totstandkoming van het beleid. Het gehoor dat de overheid gaf aan de hieruit voortgekomen aanbevelingen zou een deel van de mislukking verklaren van integratie en remigratie.²⁸

Een tweede kritisch werk over het migratiebeleid werd geschreven door socioloog Han Entzinger, kort na de periode van arbeidsmigratie. Het kan zodoende bijna beschouwd worden als bronmateriaal. In 1975 en 1984 schreef hij al over het gevoerde Nederlandse beleid, zijn doelstellingen en uitgangspunten en waarom de

²² Olfers, *Arbeidsmigrant of Vluchteling*, 17-21.

²³ Adolf, López en Cid, *Mi casa su casa*, 145-150; Olfers, *Arbeidsmigrant of vluchteling?*, 17-25, 40-41.

²⁴ *Andere Tijden*, 'Bij de Dood van Franco: de houding van Spaanse gastarbeiders, 10-11-2015.

²⁵ *Andere Tijden*, 'Bij de Dood van Franco: de houding van Spaanse gastarbeiders, 10-11-2015; Olfers, *Arbeidsmigrant of vluchteling?*, 25.

²⁶ *De Volkskrant* 25-11-2014, 'Het draaide allemaal om het stellen van de juiste vragen'. En gezien de vele academische referenties naar zijn werk (o.a. door Bouras en Olfers)

²⁷ Will Tinnemans, *Een gouden armband: Een geschiedenis van Mediterrane immigranten in Nederland (1945-1994)*. Nederlands Centrum Buitenlanders, 1994.

²⁸ Tinnemans, *Een gouden armband*, 49, 81.

overheid zolang weigerde de realiteit van immigratie onder ogen te zien.²⁹ Hij betoogt dat Nederland tegen beter weten in wilde vasthouden aan het idee geen immigratieland te zijn. Net als Tinnemans bespreekt Entzinger 'Franco's lange arm' of de Spaanse gastarbeiders nauwelijks, maar de Nederlandse houding ten opzichte van arbeidsmigratie wordt des te meer uitgediept. Bovendien analyseert Entzinger de onbedoelde gevolgen van het migratiebeleid, waaronder de grootschalige permanente vestiging van gastarbeiders in Nederland.³⁰

De Spaanse arbeidsmigratie is een interessante casus, omdat hier nog niet veel onderzoek naar is gedaan. Deze studie wijkt af van de studies van Adolf en Olfers, omdat de Spaanse arbeidsmigratie benaderd wordt vanuit het proces van transnationalisme. Bovendien concentreert dit onderzoek zich niet slechts op de onderdrukking van Spanje (de banden met het herkomstland) óf op de sturing vanuit het Nederlandse migratiebeleid (het vestigingsland), maar op de wisselwerking van beide actoren die sturing bepaalde voor de Spaanse arbeidsmigranten.

Verantwoording methode

De betrokken actoren van dit onderzoek zijn de staten Nederland en Spanje die als overheden sturing trachtten te geven aan de aard van de Spaanse arbeidsmigratie, daarnaast is de Nederlandse publieke opinie uit die tijd toegevoegd als derde actor, voornamelijk de berichten uit de pers zijn hiervoor leidend. Uiteraard zijn de Spaanse arbeidsmigranten zelf belangrijke actoren in het proces, maar het zwaartepunt van dit onderzoek ligt op het blootleggen van de dynamiek tussen bovenstaande actoren die het speelveld voor de migranten heeft bepaald. Het onderzochte tijdsbestek omvat de periode vanaf 1961, waarin de eerste wervingsakkoorden voor arbeidskrachten tussen Nederland en Spanje werden gesloten, tot 1976 waarna de officiële werving werd stopgezet. Omdat deze periode koersbepalend is geweest voor het Nederlandse immigratiebeleid als geheel is zij bij uitstek geschikt als startpunt voor een beter begrip van het huidige migratiedebat.

²⁹ Han Entzinger, *Het Minderhedenbeleid: dilemma's voor de overheid in Nederland en zes andere immigratielanden in Europe* (Meppel 1984) 7-8; Han Entzinger, "Nederland immigratieland? Enkele overwegingen bij het overheidsbeleid inzake allochtone minderheden." *Beleid en Maatschappij* 2.12 (1975): 326-329.

³⁰ Entzinger, *Minderhedenbeleid*, 20.

Voor de analyse van Spaanse overheidssturing zijn incidenten met de Spaanse gastarbeiders benadert vanuit Laurie Brand's uitgewerkte factoren in het emigrantenbeleid van autoritaire staten.³¹ Kranten uit de database van Delpher en bronnen uit het archief van de Nederlandse vakbond NVV uit het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, worden gebruikt om de incidenten in Nederland en de houding van de publieke opinie in kaart te brengen. Daarbij is het bronnenonderzoek van Olfers van toegevoegde waarde. De Nederlandse overheidssturing is bestudeerd naar aanleiding van de *'Nota Buitenlandse Werknemers'* uit 1970 en schriftelijke Kamervragen over het overheidshandelen ten aanzien van Spaanse arbeidsmigranten. In het laatste hoofdstuk worden de mogelijkheden en beperkingen van statelijke sturing op migratie geëvalueerd naar aanleiding van grafische weergaven van remigratiecijfers van het CBS, een vergelijking met andere groepen gastarbeiders en onbedoelde gevolgen van het beleid.

³¹ Brand, *Citizens abroad*, 5-9.

Transnationale banden met Spanje: Spaanse overheidssturing

In hoeverre was er beïnvloeding en controle op de Spaanse migranten in Nederland door de regering Franco?

In dit hoofdstuk wordt op basis van Laurie Brand's kader over grensoverschrijdende controle uitoefening de rol van de eerste speler in de dynamiek van de Spaanse arbeidsmigranten gesitueerd, namelijk de Spaanse regering. Brand wijst op de manieren waarop beïnvloeding en controle uitgeoefend kan worden op emigranten door autoritaire staten.³² Hoewel eerst benoemd moet worden dat het economisch belang voor de Spaanse overheid centraal stond in de arbeidsmigratie, was het tevens in diens belang om een groep potentiële onruststokers van het platteland te laten vertrekken. De geopende grenzen leidden in totaal tussen 1964 en 1971 tot meer dan 50000 Nederlandse arbeidsvergunningen.³³

Controle uitoefening

Het eerste sturingsmiddel dat Brand onderscheidt is de controle op de grensovergang en de verschaffing van paspoorten.³⁴ Dit punt is van groot belang voor de Spanjaarden geweest. Vanaf het begin van de dictatuur in de jaren dertig waren de grenzen voor gewone inwoners van Spanje gesloten. Nu deze deels openden voor arbeidsmigratie waren de Spanjaarden afhankelijk van de staat voor de verstrekking van paspoorten. Niet iedereen kreeg zijn of haar paspoort zomaar. Angel Muñiz werd na terugkomst van zijn reis naar Rusland in Spanje veroordeeld tot een gevangenisstraf en vervolgens nauwlettend in de gaten gehouden. Angel heeft jaren gewacht op zijn paspoort om naar Nederland te vertrekken.³⁵ Deze tekenen van controle kunnen echter gezien worden als een normale gang van zaken binnen een autoritaire staat. De macht ligt bij een kleine elite en de binnenlandse controle is groot. Hoewel de binnenlandse controle het migratiemotief van Spanjaarden beïnvloed kan hebben, zegt dit nog weinig over de controle in Nederland.

³² Brand, *Citizens Abroad*, 6-7.

³³ Olfers, *Arbeidsmigrant of vluchteling*, 14.

³⁴ Brand, *Citizens Abroad*, 6.

³⁵ Nelly W. Soetens, *10 portretten van gastarbeiders*, (Odijk 1972) 21-22; Olfers, *Arbeidsmigrant of vluchteling*, 23.

Daarnaast blijkt Spaanse controle uit de werving en selectie. Brand stelt als tweede controlemiddel de wervingsakkoorden met andere staten en bijbehorende gevolgen voor vrije mobiliteit. Hierbij kan het regime een passieve of een vergaande interveniërende rol aannemen.³⁶ De Spaanse overheid en de Nederlandse autoriteiten sloten wervingsakkoorden tussen 1961 en 1975.³⁷ De Spaanse migranten waren afhankelijk van door de staat aangestuurde wervingsbureau's. Werkgevers in Nederland betwijfelden echter de kwaliteit van de selectie. Om een braindrain te voorkomen werden opgeleide mensen thuisgehouden.³⁸ Bovendien werden ontevreden burgers geselecteerd om politieke onrust in Spanje te voorkomen.³⁹ Er werd dus zo veel mogelijk sturing gegeven aan de selectie.⁴⁰ De strikte selectieprocedure hoeft nog niets concreets te betekenen voor controle-uitoefening in Nederland, maar de trend daarvoor lijkt al ingezet.

Het laatste sturingsmiddel concentreert zich op de sturing vanuit ambassades en consulaten in het vestigingsland. De migranten zijn afhankelijk van de ambassade voor diensten of voor assistentie bij regelingen van het vestigingsland. Tevens hebben de ambassade en consulaten de mogelijkheid om de gemeenschap in het buitenland te monitoren.⁴¹ De ambassade en consulaten zijn dus het eerste aanspreekpunt voor migranten in het nieuwe vestigingsland en hebben vaak de mogelijkheid om vast te houden aan de staatsagenda.⁴² De Spaanse arbeidsmigrant waren voor de 'ingewikkelde Nederlandse regelingen' afhankelijk van de Spaanse ambassade en consulaten.⁴³

Vanaf 1973 breidden de autoriteiten hun machtspositie uit met de oprichting van de *oficinas laborales*. Deze bureaus waren onderdeel van de staatsvakbond in Spanje, met als doel inmenging van Nederlandse vakbonden uit te sluiten.⁴⁴ Er heerste angst bij de Spaanse autoriteiten dat lidmaatschap van de Nederlandse vakbonden gelijkstond

³⁶ Brand, *Citizens abroad*, 6-7.

³⁷ Olfers, *Arbeidsmigrant of Vluchteling*, 11-12.

³⁸ Idem, 12.

³⁹ *Andere Tijden*, Bij de Dood van Franco: de houding van Spaanse gastarbeiders, 10-11-2015, oprichter van het Spaanse ontmoetingscentrum 'Casa Migrante' Theo Beusink zegt naar aanleiding van zijn kennis over de selectie van arbeiders in Spanje: 'laat die moeilijke mensen naar het buitenland gaan (...) dat gaf minder spanning'.

⁴⁰ Olfers, *Arbeidsmigrant of Vluchteling*, 12.

⁴¹ Brand, *Citizens abroad*, 7-8.

⁴² Idem, 7-9.

⁴³ Tinnemans, *Een gouden armband*, 96; Olfers, *Arbeidsmigrant of vluchteling?*, 26.

⁴⁴ Olfers, *Arbeidsmigrant of vluchteling?*, 26.

aan de totstandkoming van gevaarlijke politieke oppositie. In de Nederlandse media werden de *oficinas laborales* daarentegen vaak beschuldigd van propaganda en spionage.⁴⁵ In de progressieve publieke opinie werd het beeld van Franco's lange arm consequent vastgehouden.⁴⁶ Toch werd grootschalig gebruik gemaakt van de diensten van de bureaus en consulaten, waarbij zelfs Nederlands bekendste anti-Franco activist Lino Calle signaleerde dat de consulaten veel werk hebben verricht in de voorlichting voor Spaanse migranten.⁴⁷ Gezien het veelvuldige gebruik van de *oficinas*, leek de Nederlandse overheid zich weinig te bemoeien met de juridische bijstand van Spaanse migranten. Hieruit is het aannemelijk te concluderen dat de Nederlandse overheid zich, vanwege zwaarwegendere belangen niet wilde bemoeien met de Spaanse consulaten en *oficinas*. Hoewel een vertaling van 'ingewikkelde Nederlandse regelingen' een eenvoudige methode had kunnen zijn om het Franco-regime minder macht te geven over de Spaanse migranten, werd besloten dit aspect aan de Spaanse overheid te laten.

Verdachte incidenten

Brand neemt in haar opsomming van factoren echter niet alles mee. Kranten en bronnen uit het IISG tonen voorbeelden van Spaans interveniëren, die niet binnen het door Brand uitgezette kader passen. Er zijn incidenten bekend, zoals uitgelokte arbeidersstakingen in Arnhem en Limburgse mijnen die dienden om de 'slechte arbeidsomstandigheden' in het buitenland kenbaar te maken aan de Spaanse bevolking.⁴⁸ Vanuit Spanje werden agenten gestuurd om Spaanse medewerkers op te stoken tot stakingen. Daar waar de Nederlandse werkgevers zich bereidwillig toonden om aan de wensen tegemoet te komen, bleven de Spanjaarden echter in verzet.⁴⁹ 'De Spaanse arbeiders werden onder druk gezet en geïntimideerd om deel te nemen aan de stakingen', zo schreef het sociaaldemocratische dagblad *Het Vrije Volk* in maart 1972. De Spanjaarden zouden vervolgens uit 'onvrede' teruggekeerd zijn naar Spanje. Duidelijk mag zijn dat deze onvrede over de Nederlandse omstandigheden op zijn minst vragen oproept. De

⁴⁵ Idem.

⁴⁶ O.a. in *Het Vrije Volk* 21-08-1964; 24-11-1965; 18-01-1966; 13-05-1971; 20-12-1973;

De Waarheid 25-11-1965; *De Tijd* 24-03-1972; *Trouw* 23-02-1972; *De Volkskrant* 15-09-1975.

⁴⁷ Lino Calle García, *Het NVV En De Buitenlandse Werknemers : Nota Van Het Secretariaat Voor Buitenlandse Werknemers Voor Intern Gebruik* Amsterdam: NVV, 1973, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis.

⁴⁸ Olfers, *Arbeidsmigrant of vluchteling?*, 27-29.

⁴⁹ Nationaal Archief Den Haag, Directoraat-Generaal voor de Arbeidsvoorziening 1970-1990, inventarisnummer 2406: 'Memorie van Antwoord op het Voorlopige Verslag op de Nota Buitenlandse Werknemers 10504, zitting 1973-1974, nr. 9.' 7.

werkgevers betwijfelden sterk of het oproer geïnitieerd was door hun arbeiders.⁵⁰ Een aantal Spanjaarden die in de mijnen werkten besloot tegen de stroom in toch in Nederland te blijven. Een Spaanse arbeider die op zijn terugreis naar Spanje rond Parijs zegt uit de trein te zijn gesprongen om 'deportatie' naar Spanje te voorkomen, verklaarde met tientallen anderen dat het een vooropgezet plan van de Spaanse autoriteiten betrof, waarbij aanmoediging plaatsvond in de vorm van dreigementen.⁵¹ De stakingen in Arnhem en Limburg geven duidelijke aanwijzingen voor grensoverschrijdende onderdrukking van Spaanse migranten, die de binnenlandse propagandamotor van Spanje heel goed uitkwam.⁵²

De linkse Nederlandse pers zag in de incidenten genoeg aanwijzingen voor Franco's lange arm in Nederland. Met koppen als: 'Spaanse Gestapo werkt tot in Nederland toe' liet *Het Vrije Volk* weinig aan de verbeelding over.⁵³ Hoewel andere kranten zich iets bescheidener opstelden, blijkt ook uit die berichtgeving een kritische houding tegenover het Franco-regime.⁵⁴ Met uitzondering van de *Telegraaf* die in de periode van de Spaanse gastarbeiders slechts enkele artikelen wijdde aan het Franco-regime. Eén daarvan betreft de verslaglegging van een anti-Franco protest in 1966, de overige artikelen uitten kritiek op de linkse opinie in Nederland: 'Het is politieke mode om Franco als schoolvoorbeeld van het fascisme tentoon te stellen' (...) 'Spanje heeft geen agressieve bedoelingen'.⁵⁵

In de speciaal voor Spaanse gastarbeiders opgerichte ontmoetingscentra in Nederland (*casas*), werden verkrijgbare films en literatuur actief gecensureerd door de Spaanse autoriteiten.⁵⁶ Niet geheel onverwachts bestond de leiding van de *casas* veelal uit Franco-aanhangers. De Nederlandse vakbond NVV die een alternatieve krant uitgaf voor de Spanjaarden 'El Trabajador', schrijft dat de leiding van de *casa* onmogelijk kon fungeren als een 'vertrouwensadres' voor de Spaanse migranten.⁵⁷ De Nederlandse pers

⁵⁰ Olfers, *Arbeidsmigrant of vluchteling?*, 27.

⁵¹ Idem, 26-29.

⁵² Idem, 28.

⁵³ *Het Vrije Volk* 24-11-1965.

⁵⁴ *Trouw* 23-06-1962; *Het Vrije Volk* 24-11-1965; *De Volkskrant* 18-04-1970; *NRC Handelsblad*.

⁵⁵ *De Telegraaf* 27-01-1965; 11-05-1966; 03-11-1973.

⁵⁶ Adolf, López en. Cid, *Mi casa su casa*, 146-147.

⁵⁷ NVV archief, Korte Verslagen van het Hoofdbestuur 1956-1960, 1965-1971, inventarisnummer 50: 'Verslag van de 423ste vergadering van het verbondsbestuur, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam.

besteedde veel aandacht aan de censuur in de Spaanse *casas*.⁵⁸ Naar aanleiding van de consequente nadruk in de artikelen op de controlerende rol van het Spaanse bewind, werden uiteindelijk alternatieve Spaanse ontmoetingscentra opgericht. Onderdeel van de grote media aandacht was ook de 'neutrale' NOS waar anti-Franco activist Lino Calle inmiddels werkte.⁵⁹ De publieke opinie in Nederland werd dus gevoed door de interpretaties van de grote kranten en de vooraanstaande nieuwsomroep NOS. Het kritisch politiek bewustzijn van de Nederlanders is onder andere te verklaren door de opkomst van sociale bewegingen in de jaren zestig, waarin de idealen van internationale solidariteit en mensenrechten hoog in het vaandel stonden.⁶⁰

Hoewel de Nederlandse publieke opinie over inmenging van de Spaanse overheid duidelijk is geworden, is de houding van de Nederlandse overheid grotendeels achterwege gebleven. Deze wordt wellicht het beste zichtbaar doordat toenmalig minister van Buitenlandse Zaken Van der Stoel zich niet aan de richtlijnen hield. Mogelijk beïnvloedt door het geweld dat plaatsvond in de laatste jaren van de dictatuur, noemde de minister Spanje in 1973 een 'fascistisch regime (...) een soort dat aandoet als dat van Hitler en Mussolini'.⁶¹ Er werd meteen om opheldering gevraagd door de Spaanse autoriteiten. Het Spaanse bewind stelde dat deze uitspraak slechts tot verslechtering van de diplomatieke betrekkingen kon leiden en bovendien vreesde Nederland op economisch vlak represaillemaatregelen.⁶² Uit deze uitspraak en de nodige verontrusting achteraf, blijken de economische en diplomatieke belangen van de Nederlandse overheid de hoogste prioriteit te hebben gehad. Dit is in overeenstemming met de conclusie die Olfers trekt over de Nederlandse houding ten opzichte van de Spaanse controle over migranten: 'Nederland probeerde de kritiek op het Franco-regime in de regel te minimaliseren om de economische belangen in Spanje niet in gevaar te brengen.'⁶³ De Nederlandse autoriteiten lijken echter niet aangenaam verrast door deze

⁵⁸ O.a. *De Tijd* 17-01-1972; *NRC-Handelsblad* 17-01-1972; *De Volkskrant* 18-04-1970, 15-01-1972; *Het Vrije Volk* 29-02-1972.

⁵⁹ Aanhangsel tot het Verslag van de Handelingen der Tweede Kamer, zitting 1970-1971, 1471. Ingezonden 8 maart 1971.

⁶⁰ Bouras, *Het land van herkomst*, 74; Jan Willem Duyvendak en Ruud Koopmans. "Protest in een pacificatie-democratie. Nieuwe sociale bewegingen en het Nederlandse politieke systeem." in: Jan Willem Duyvendak (red.) *Tussen Verbeelding en Macht. 25 jaar nieuwe sociale bewegingen in Nederland* (1992), 39-49.

⁶¹ Omar G. Encarnación "Reconciliation after democratization: coping with the past in Spain." *Political Science Quarterly* 123.3 (2008) 444; *De Telegraaf* 03-11-1973, 'Van der Stoel tegen Spanje in touw'.

⁶² *De Telegraaf* 03-11-1973 'Van der Stoel tegen Spanje in touw'.

⁶³ Olfers, *Arbeidsmigrant of vluchteling?*, 21.

openbaring. Binnen vijf jaar na de Olfers' publicatie is het desbetreffende dossier uit het archief van het Ministerie van Buitenlandse Zaken niet langer inzichtelijk, tot het jaar 1945.⁶⁴

Bovenstaande verdachte incidenten en vergaande afhankelijkheid van het autoritaire bewind duiden op zijn minst op een gespannen relatie tussen de arbeidsmigranten en de Spaanse autoriteiten, waarin pogingen tot beïnvloeding een veel voorkomend verschijnsel waren. Hiermee sluiten de bevindingen aan bij de conclusies die Adolf en Olfers trokken over de Spaanse bemoeienis in Nederland.⁶⁵ Enerzijds wordt in de wetenschappelijke literatuur uitoefening van controle over emigranten in het buitenland als een normale vorm van politieke organisatie beschouwd⁶⁶, anderzijds werden transnationale activiteiten van de staat in de publieke opinie als verdacht beschouwd.⁶⁷ Dit laatste zien we terug in de houding van de Nederlandse pers, waarin Franco's lange arm reeds bevestigd was en deze bestreden diende te worden. De publieke opinie stond daarmee op gespannen voet met het overheidshandelen van Nederland. De Nederlandse overheid onderhield een opmerkelijke rol waarin zij enerzijds het strikte bewind van Franco wel wilde bekritisieren, maar anderzijds zich gedwongen voelde om het economische belang niet in gevaar te brengen. In het volgende hoofdstuk wordt dieper ingegaan op de rol die de Nederlandse overheid op zich nam in de transnationale relatie tussen Spaanse migranten en het Spaanse bewind.

⁶⁴ 'Besluit beperking openbaarheid archief ministerie van Buitenlandse Zaken 1965-1974.' Het dossier *Algemene Periode 1965-1974 DI II, 664.32, inv.nr.8720* is niet langer inzichtelijk tot het jaar 2045.

⁶⁵ Adolf, Lopez, Cid, *Mi casa su casa*, 145-150; Olfers, *Arbeidsmigrant of Vluchteling*, 40-41.

⁶⁶ Marlies Glasius, "Extraterritorial authoritarian practices: a framework." *Globalizations* 15.2 (2018) 182; Sunier, van der Linden en van de Bovenkamp. "The long arm of the state?" 403-405.

⁶⁷ Sunier, van der Linden en van de Bovenkamp. "The long arm of the state?" 403; NRC-Handelsblad 17-01-1972; *De Waarheid* 25-11-1965; *De Tijd* 24-03-1972; *Trouw* 23-02-1972; *De Volkskrant* 15-01-1972; 15-09-1975.

Transnationale banden met Spanje: Nederlandse overheidssturing

Hoe kwam het Nederlandse arbeidsmigratiebeleid in de praktijk terug voor de Spaanse gastarbeiders?

In dit hoofdstuk wordt de praktische uitvoering van het Nederlands beleid ten aanzien van de arbeidsmigranten in de jaren zestig en zeventig onderzocht. Eerst wordt een beeld geschetst van de houding van de overheid tegenover arbeidsmigranten in de jaren zestig en zeventig door een beknopte analyse van de twee voornaamste uitgangspunten die het Nederlands migratie denken vormgaven: de tijdelijkheid van gastarbeiders en de aanname dat Nederland geen immigratieland was.⁶⁸ Vervolgens worden beleidsintenties en bijbehorende maatregelen die uit deze uitgangspunten voortkwamen op de specifieke censuurcasus van de Spaanse ontmoetingscentra toegepast. Uit het overheidshandelen zal een duidelijk beeld komen van de plaats die Nederland innam in de verbondenheid met het herkomstland Spanje.

Het Nederlandse arbeidsmigratiebeleid

In januari 1970 werd door verschillende ministeries de 'Nota Buitenlandse Werknemers' naar de Tweede Kamer gestuurd. Voor het eerst poogde het kabinet daarin een samenhangende visie te ontwikkelen omtrent de gastarbeiders. Deze nota, die ook wel de 'Roolvink-Nota' werd genoemd naar de toenmalig minister van Sociale Zaken, zou na langdurig overleg pas in 1974 in werking treden. In de 'Memorie van Antwoord' reageerde de inmiddels nieuwe ministersploeg in 1973 op de nota van 1970 met de nodige kritiekpunten en aanpassingen, maar de strekking van het beleid bleef onaangetast en resulteerde in 1974 in de 'Eindnota Buitenlandse Werknemers'.⁶⁹

Het is opmerkelijk dat de Eindnota pas in 1974 in werking trad, terwijl dit onderzoek zich slechts uitstrekt tot en met het jaar 1975. Hoe zinvol is het dan nog om naar deze nota te kijken? Die blijkt nog steeds zeer relevant. In de nota zijn namelijk de uitgangspunten en maatregelen omtrent arbeidsmigranten op papier gezet die reeds in

⁶⁸ Nationaal Archief Den Haag, Directoraat-Generaal voor de Arbeidsvoorziening 1970-1990, inventarisnummer 2406: *Nota Buitenlandse Werknemers*: Brief van de Minister van Sociale Zaken en Volksgezondheid 10504, zitting 1969-1970, nr. 1.' 14; Nationaal Archief Den Haag, Directoraat-Generaal voor de Arbeidsvoorziening 1970-1990, inventarisnummer 2406: *Nota Buitenlandse Werknemers Eindverslag 10504, zitting 1973-1974 nr.11*; NL-HaNA, *Memorie van Antwoord*, 10.

⁶⁹ NL-HaNA, *Nota Buitenlandse Werknemers Eindverslag*.

gang waren gezet: 'In de afgelopen jaren heeft het beleid zich langs de hiervoren aangegeven lijn ontwikkeld'.⁷⁰ Met 'de hiervoren aangegeven lijn' wordt bedoeld op de verwachting dat de arbeidsmigranten tijdelijk in Nederland zouden verblijven. Bovendien was in 1965 een nieuwe Vreemdelingenwet aangenomen waarin net als in de nota werd gesteld dat Nederland geen immigratieland was: 'Nederland is (...) een van de dichtstbevolkte landen ter wereld en het is uit allerlei overwegingen geen immigratieland'.⁷¹ We kunnen constateren dat de uitgangspunten reeds aanwezig waren voordat de Eindnota in 1974 in werking trad.

Het tweede opmerkelijke detail van het publicatiejaar van de Eindnota is de tijdsbepaling ten opzichte van de arbeidsmigratie. Na de oliecrisis in 1973 werd nog slechts een paar jaar doorgegaan met het werven van mediterrane arbeidskrachten. De arbeidsmigratie die zich vanaf 1960 sterk had ontwikkeld, kreeg pas een beleidsvisie zwart op wit in 1974, veertien jaar na de eerste wervingsovereenkomst. Zoals gezegd betekent dit niet dat er geen beleidsuitgangspunten waren, maar met de late totstandkoming impliceert de nota wel een reactieve houding, waarbij de regering behoorlijk achter de feiten aan loopt.

Het eerste uitgangspunt van het overheidsbeleid was dus de tijdelijkheidsaannname. Deze visie ging volgens socioloog Han Entzinger tegen de migratieliteratuur van destijds in. Terwijl de migranten zelf aangaven de wens te hebben terug te keren naar het thuisland, betekende dit niet dat dit verlangen altijd werd uitgevoerd. Het gezamenlijke verlangen naar het thuisland was namelijk ook een verbindende factor tussen de arbeidsmigranten.⁷² De tijdelijkheidsgedachte van de overheid hield lang stand, ook toen het tegendeel werd bewezen en voornamelijk vele Marokkaanse arbeiders zich in Nederland vestigden.⁷³ Inmiddels hoogleraar etniciteit Rinus Penninx schreef in 1979 voor de Wetenschappelijke Raad voor Regeringsbeleid dat 'het tot dusver gevoerde overheidsbeleid sterk in het teken heeft gestaan van de tijdelijkheid van het verblijf'.⁷⁴ De tijdelijkheidsgedachte bleek dus hardnekkig ten aanzien van het overheidsbeleid in de gehele jaren zeventig. De nadruk op het

⁷⁰ NL-HaNA, *Nota Buitenlandse Werknemers*, 14.

⁷¹ Handelingen Eerste Kamer, zitting 1965-1966 16 februari 1966, 363; *Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden*, 1965, nr. 40, 73.

⁷² Entzinger, *Minderhedenbeleid*, 20.

⁷³ Bouras, *Het land van Herkomst*, 56.

⁷⁴ WRR, *Etnische Minderheden* (rapport nr.17, 1979), VII.

'kortstondige verblijf van de buitenlanders hier te lande',⁷⁵ was volgens journalist Will Tinnemans direct gerelateerd aan de visie en voorspellingen van sociaal psycholoog Wentholt, wiens werk samen met de sociale wetenschappen in zijn geheel veel gezag droeg.⁷⁶ Wentholt voorspelde dat 92 tot 96 procent van de arbeidsmigranten terug zou keren naar het herkomstland. Het bijbehorende advies daarbij was om af te zien van sociale integratie in Nederland.⁷⁷ Nog voordat de Nota Roolvink uitkwam schreef Wentholt:

- *'Wij moeten er dus wel vanuit gaan dat de tijdelijkheid en de kortstondigheid van het verblijf van de betrokken personen aan de basis liggen van het verschijnsel waar wij mee te maken hebben. Dit in directe tegenstelling tot de bij ons meest verbreide, nogal ethnocentrische opvatting, die klakkeloos aanneemt dat de arbeiders uit de ontwikkelingslanden en masse wel zo onder de indruk zullen raken van onze beschaafde en rijke maatschappij dat we zeer op onze tellen moeten passen dat het geen immigranten worden: geven we ze een vinger dan nemen ze zeker meteen de hele hand.'*⁷⁸ -

Uit de eerste zin van het citaat spreekt de duidelijke overtuiging van de tijdelijke aard van de arbeidsmigratie in Nederland. Tegelijkertijd uit hij in het tweede deel spottende kritiek op mensen die het tegendeel beweren. Wentholt's spottende uitspraak dat er opgepast moet worden 'dat het geen immigranten worden' is sterk verbonden met het tweede uitgangspunt in de Nota Buitenlandse Werknemers. In de Nota wordt duidelijk geformuleerd dat Nederland 'beslist geen immigratieland is'.⁷⁹ De Nederlandse overheid stond bepaald niet alleen in deze overtuiging. West-Duitsland, dat tegelijkertijd een grote arbeidsmigratie kende, heeft lang volgehouden 'kein Einwanderungsland' te zijn. Het Duitse migratiedebat stond geruime tijd in het teken van de ontkenning van werkelijke immigratie in het land, terwijl Groot-Brittannië in de tussentijd consequent toewerkte naar 'zero immigration' beleid.⁸⁰

In het beleid dat de Nederlandse regering voor ogen had was een spanning

⁷⁵ NL-HaNA, *Nota Buitenlandse Werknemers*, 14.

⁷⁶ Tinnemans, *Een Gouden Armband*, 72-73.

⁷⁷ Rob Wentholt, *Buitenlandse arbeiders in Nederland: Een veelzijdige benadering van een complex vraagstuk*. (Van Mantgem & De Does 1967) 188.

⁷⁸ Wentholt, *Buitenlandse arbeiders in Nederland*, 92.

⁷⁹ NL-HaNA, *Nota Buitenlandse Werknemers*, 14.

⁸⁰ Christian Joppke, *Immigration and the nation-state: the United States, Germany, and Great Britain*. (Clarendon Press, 1999) 62-63, 137.

voelbaar. In het kader van economisch gewin wilde de regering de arbeidsmigranten verwelkomen en tegelijkertijd wilde de overheid migranten ontmoedigen hier lang te blijven.⁸¹ Deze spanning resulteerde in de aanmoediging van retourmigratie.⁸² Zodoende trachtte de regering 'een evenwichtig beleid' te bewerkstelligen tussen de economische belangen en het weren van migranten.⁸³ De houding van de overheid die zich kenmerkte door de tijdelijkheidsgedachte en de wens geen immigratieland te worden kan het beste worden samengevat als 'de terugkeergedachte'.⁸⁴ De nadruk op retourmigratie stond centraal in het overheidshandelen. In de praktijk betekende dit onder andere het stimuleren van de banden met het herkomstland. In de Eindnota werd dit verwoord als:

*- 'Voortdurende voorlichting, scholing en vorming, het bevorderen en instandhouden van de bindingen met de landen van herkomst en de gemeenschappen waaruit zij afkomstig zijn, dienen zo veel mogelijk de wens tot terugkeer levend te houden.'*⁸⁵ -

Hoewel geen enkel aanmoedigingsstelsel terugkeer van migranten garandeert, is het streven van de overheid duidelijk.⁸⁶ Door aanmoediging van de banden tussen migranten en het herkomstland wilde de regering de mogelijkheid tot terugkeer naar het herkomstland vergroten. Onderdeel van deze strategie was het subsidiëren van groepsactiviteiten en 'kosten van accommodatie ten behoeve van de recreatie'.⁸⁷ Zodoende werden ontmoetingscentra en stichtingen gesubsidieerd, die waren opgericht per nationaliteit. De omgang van de regering met de arbeidsmigranten borduurde voort op de bekende organisatieprincipes van de verzuiling, waarbij verschillende groeperingen in de samenleving een eigen organisatie vormden.⁸⁸ De nadruk op terugkeer ging zelfs zo ver dat de Nederlandse regering ontwikkelingshulp aanbood aan de herkomstlanden om de economische infrastructuur daar te verbeteren om de kans op

⁸¹ NL-HaNA, *Memorie van Antwoord*, 10.

⁸² NL-HaNA, *Nota Buitenlandse Werknemers*, 14.

⁸³ NL-HaNA, *Nota Buitenlandse Werknemers*, 14.

⁸⁴ Erik Snel en Peter Scholten, 'Van gastarbeiders tot het multiculturele drama: integratie als hardnekkig beleidsprobleem', 177.

⁸⁵ NL-HaNA, *Nota Buitenlandse Werknemers Eindverslag*, 5.

⁸⁶ Erik Snel, Jan de Boom en Godfried Engbersen, "Migration and migration policies in the Netherlands 2003." (2003), 48.

⁸⁷ NL-HaNA, *Nota Buitenlandse Werknemers*, 11; NL-HaNA, *Eindnota Buitenlandse Werknemers*.

⁸⁸ Marcel Hoogenboom en Peter Scholten, "Migranten en de erfenis van de verzuiling in Nederland." *Beleid en Maatschappij* 35.2 (2008) 107-109.

remigratie te vergroten.⁸⁹ Bovendien werd een bonus van vijf duizend gulden toegekend aan zij die vrijwillig terugkeerden naar het herkomstland. Dit alles in het kader van 'de noodzaak zeer langdurige of blijvende vestiging in Nederland af te remmen.'⁹⁰

Spaanse arbeiders en het Nederlandse migratiebeleid

De Spaanse gastarbeiders hadden voornamelijk te maken met de eerste beleidsmaatregel, waarbij de Nederlandse overheid de transnationale banden met het herkomstland wilde stimuleren. Deze sturing heeft invloed gehad op het verblijf van de Spanjaarden en kreeg, zoals uit het vorige hoofdstuk bleek een politieke lading. De overheid subsidieerde en faciliteerde de Spaanse *casas* die veelal onderworpen waren aan censuur. Aan de hand van een censuur affaire die grote aandacht kreeg in de Nederlandse pers en begin jaren zeventig tot Kamervragen leidde, wordt hieronder geanalyseerd hoe de beleidsintenties van de Nederlandse overheid terugkwamen in de praktijk.

Net als vele andere ontmoetingscentra voor gastarbeiders werd de Spaanse *casa* in Veenendaal gesubsidieerd met Nederlands overheidsgeld. Daarin tolereerden de Nederlandse autoriteiten censuur vanuit het Franco-kamp, zo ook in Veenendaal. De censuur kwam hier echter onder vuur te liggen door een verzoek van Spaanse arbeiders om voortaan ook alternatieve lectuur aan te bieden. In 1971 leidde de gesubsidieerde, doch eenzijdige lectuur al tot Kamervragen.⁹¹ PvdA-fractieleden Vredeling en Wieldraaijer brachten de kwestie onder de aandacht van minister Klompé van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk. Zij gaf aan niets af te weten van een dergelijk verzoek en vervolgde: 'De werkgroep is zelfs van mening, dat ieder blad c.q. boek in het plaatselijk centrum aanwezig moet zijn, mits het niet indruist tegen de goede orde en zeden(..)'.⁹² Enerzijds lijkt het ministerie een duidelijke boodschap vóór persvrijheid af te geven, anderzijds houdt de woordkeuze 'mits het niet indruist tegen de goede orde' veel ruimte over voor uiteenlopende invulling. Hier kan 'de goede orde' slaan op de orde zoals Franco's Spanje die graag ziet of op 'de goede orde' in de vorm van democratische persvrijheid. Het is in ieder geval weinig doortastend. Het getuigt van een dubbele

⁸⁹ NL-HaNA, *Eindnota Buitenlandse Werknemers*.

⁹⁰ NL-HaNA, *Memorie van Antwoord*, 10.

⁹¹ Aanhangsel tot het Verslag van de Handelingen der Tweede Kamer, zitting 1970-1971, 1791.

Ingezonden 23 juni 1971.

⁹² HTK, zitting 1970-1971, 1791. Ingezonden 23 juni 1971.

agenda die goed past binnen de houding die de overheid aannam omtrent arbeidsmigranten.

De lokale autoriteiten in Veenendaal besloten na beraadslaging in de gemeenteraad een extra subsidie van 500 gulden beschikbaar te stellen ten behoeve van alternatieve lectuur. Hiermee leek de zaak afgedaan. De Spaanse ambassadeur riep daaropvolgend echter de Nederlandse minister van Buitenlandse Zaken op het matje. Hij uitte zijn ongenoegen over het gecreëerde beeld van Spaanse spionnen in de *casa* door *De Volkskrant*.⁹³ Alle grote kranten van destijds schreven over de lectuur affaire in Veenendaal en de kritiek op de Spaanse autoriteiten in Nederland nam toe. Mede door deze publiciteit groeide de sympathie voor de anti-Franco gezindheid en werd een jaar na de lectuurkwestie de linkse *Casa del Pueblo* in Veenendaal opgericht. De Spaanse ambassadeur wilde naar aanleiding van het artikel in *De Volkskrant* verhaal halen bij de lokale bewindvoerders in Veenendaal.⁹⁴ In het artikel is te lezen dat de gemeenteraad zich bereid stelde 'niet-Franco-gezinde bladen' aan te bieden. Bovendien stelde de correspondent dat een groot deel van de Spanjaarden zich bespioneerde voelde in de *casa*.⁹⁵

Toenmalig minister Geertsema van Binnenlandse Zaken schreef dat het verzoek tot opheldering van de Spaanse ambassadeur 'overeenkomstig internationaal gebruik' was en had het verzoek ingewilligd: 'De Minister van Buitenlandse Zaken heeft een en ander ter kennis gebracht van de Minister van Binnenlandse Zaken, waarop laatstgenoemde zich met een verzoek om inlichtingen heeft gewend tot het gemeentebestuur van Veenendaal.'⁹⁶ Wat er was besproken en hoe de correspondentie tussen de Spaanse ambassade, Nederlandse ministeries en de gemeente Veenendaal was verlopen wilde de minister niet kwijt. Daarnaast stelde de minister dat de vrijheid van drukpers en meningsuiting niet belemmerd was en hij daarom afzag van verdere uitspraken over de gemeenteraad in Veenendaal.⁹⁷ Bovendien zei de minister dat er géén censuur plaatsvond door de Spaanse autoriteiten. Toch kan worden verondersteld dat de inwilliging van het Spaanse verzoek tot opheldering duidde op een zekere

⁹³ *De Volkskrant*, 15-01-1972, 'Gemeente heft censuur op in Spaans tehuis'.

⁹⁴ Kamer Aangangsel tot het Verslag van de Handelingen der Tweede Kamer, zitting 1971-1972, 2059. Ingezonden 12 april 1972.

⁹⁵ *De Volkskrant*, 15-01-1972, 'Gemeente heft censuur op in Spaans tehuis'.

⁹⁶ Aangangsel tot het Verslag van de Handelingen der Tweede Kamer, zitting 1971-1972, 2059 en 2391. Ingezonden 13 juli 1972.

⁹⁷ HTK, zitting 1971-1972, 2059 en 2391. Ingezonden 13 juli 1972.

drukuitoefening op het lokale Veenendaalse bestuur, ten behoeve van het dictatoriale bewind van Spanje.

De Veenendaalse lectuur affaire was niet het enige incident waarbij de Nederlandse ministers zich mede namens de Spaanse autoriteiten actief opstelden ten opzichte van de Spaanse arbeiders. Er zijn meerdere gevallen bekend van Nederlands interveniëren, zoals het ontslag van Lino Calle. Nadat de Spaanse ambassadeur zijn onvrede kenbaar maakte over de werkzaamheid van anti-Franco activist Lino Calle bij NOS, werd Calle na tussenkomst van de minister Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk ontslagen bij de omroep.⁹⁸

Daar waar de Nederlandse en Spaanse overheden elkaar leken te vinden in de transnationale omgang met migranten, bekritiseerde de Nederlandse pers de Spaanse beïnvloeding in Nederland.⁹⁹ Doordat de kritiek op de Spaanse bemoeienis werd gedeeld door een groter publiek kon de Franco-oppositie op steun rekenen in de Nederlandse samenleving. Hoewel dit heeft geleid tot de opening van een aantal eigen *casas* in Nederland, heeft dit sentiment weinig kunnen veranderen aan de geïnstitutionaliseerde banden van de migranten met de Spaanse consulaten of aan indirecte controle door infiltratie in werk- of vrije tijdsomgevingen.¹⁰⁰ Ondanks dat de media voornamelijk kritiek toonden op de Spaanse inmenging, kon de Nederlandse overheid sporadisch ook op commentaar rekenen. *Trouw* kopte in 1972: 'Censuur op kosten van CRM [Ministerie Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk]?', waarin het gevoerde subsidiebeleid werd bekritiseerd. *De Volkskrant* nam een minder kritische toon aan, maar deed verslag van de moeizame behandeling van de censuuraffaire door de Nederlandse ministeries.¹⁰¹

Terwijl de opvattingen van de publieke opinie en het uitgevoerde beleid ten opzichte van gastarbeiders nog al eens op gespannen voet met elkaar stonden, voelden de uitvoerend ministers zich niet geroepen om het beleid aan te passen aan de wensen van die kritische burgers. De ministers volgden de beleidsvisie van economisch gewin,

⁹⁸ Aanhangsel tot het Verslag van de Handelingen der Tweede Kamer, zitting 1970-1971, 1471. Ingezonden 8 maart 1971.

⁹⁹ O.a. *Het Vrije Volk* 21-08-1964; 24-11-1965; 18-01-1966; 13-05-1971; 20-12-1973; *NRC-Handelsblad* 17-01-1972; *De Waarheid* 25-11-1965; *De Tijd* 24-03-1972; *Trouw* 23-02-1972; *De Volkskrant* 15-01-1972; 15-09-1975.

¹⁰⁰ *Andere Tijden*, Bij de Dood van Franco: de houding van Spaanse gastarbeiders, 10-11-2015: voormalig Spaanse ambassade werknemer Juan Bastan bevestigde de controle op Spanjaarden in Nederland, waarbij de gemaakte rapporten doorgestuurd werden naar Spanje. Lino Calle en Pater Theo Beusink erkenden de aanwezigheid van *Guarda Civil* tussen de Spaanse arbeidsmigranten.

¹⁰¹ *De Volkskrant* 23-02-1972, 'Ook CRM valt over subsidie aan Casa'.

tijdelijkheid en terugkeer waarbinnen samenwerking met de Spaanse autoriteiten een gelegitimeerd middel was. De Veenendaalse *casa* kan daarom gezien worden als een geïnstitutionaliseerd overheidsinstrument, gefaciliteerd en gesubsidieerd door de Nederlandse overheid, bestuurd door Franco-aanhangers.

Verbinding door een gezamenlijke vijand

Waar de Nederlandse overheid tot dusverre werd getoond als een actor die zich voornamelijk door economische motieven liet leiden en niet-democratische handelingen faciliteerde, brengt het volgende stuk verandering in dit beeld. De Nederlandse pater Theo Beusink, die zelf een *casa* had opgericht en geen politieke kleur wilde bekennen over het Spaanse bewind, deelde in een interview voor de uitzending van *Andere Tijden* zijn ervaringen met de Spaanse migranten.¹⁰² Hij vertelt dat de Binnenlandse Veiligheidsdienst (BVD) de voorloper van de AIVD, bij hem kwam informeren of er 'anti-Franco mensen zaten onder de gastarbeiders'. De pater verklaarde dat te weten en niet bereid te zijn die informatie te delen. Vervolgens vroeg Beusink aan de medewerkers van BVD: 'zijn er bij u Franco spionnen bekend?'.¹⁰³ Binnen een paar dagen ontving de pater een drietal namen van Spanjaarden per post. Deze passage geeft relevante informatie vanuit verschillende invalshoeken. Ten eerste wisten de BVD medewerkers af van de *Guarda Civil* agenten in Nederland. Zonder informatie uit Spanje zou de BVD onmogelijk de infiltranten bij naam kunnen noemen. Dit wijst dus op samenwerking tussen de Nederlandse en Spaanse inlichtingendiensten. De Nederlands-Spaanse betrekkingen gingen dus verder dan het puur economische.

Opmerkelijker is de vraag van de BVD-medewerkers naar anti-Franco aanhangers. In welk opzicht zou kennis van de personen die tegen de dictatuur in Spanje waren zinvol zijn voor de Nederlandse veiligheid? Mensen die graag een democratie zouden zien in Spanje? Zelfs deze inlichtingenvergaring van Franco-critici zou onderdeel kunnen zijn van de terugkeergedachte die de Nederlandse regering nastreefde, weliswaar in de vorm van een vergaande samenwerking. Al is ook een alternatieve verklaring denkbaar. *De Volkskrant* schrijft dat de BVD sinds de jaren vijftig een lijst bijhield van personen die in het geval van een 'conflict met een vreemde mogendheid

¹⁰² *Andere Tijden*, Bij de Dood van Franco: de houding van Spaanse gastarbeiders, 10-11-2015.

¹⁰³ *Andere Tijden*, Bij de Dood van Franco: de houding van Spaanse gastarbeiders, 10-11-2015.

moesten worden gearresteerd en opgesloten'.¹⁰⁴ De missie die de naam 'Operatie Diepvries' zou hebben gehad, werkte volgens de *De Volkskrant* met subsidies van de Amerikaanse inlichtingendienst 'CIA' door tot 1987, toen de minister van Binnenlandse Zaken de operatie stopzette.¹⁰⁵ Historicus Constant Hijzen onderschrijft in zijn proefschrift dat de essentiële taak van de BVD bestond uit de bescherming van de Nederlandse democratie tegen de enige ware vijand, de communist.¹⁰⁶ Huwelijkspartners van Russen, communisten en oud-Spanjestrijders stonden op de lijst, onder wie Johanna Bovenkerk-Maas die als verpleegkundige in de Spaanse Burgeroorlog gewonde antifascisme-strijders verzorgde¹⁰⁷. Tot eind jaren tachtig werd zij gevolgd door de inlichtingendienst. Hoewel Johanna Bovenkerk-Maas tijdens de Tweede Wereldoorlog in het verzet zat, altijd voor *Amnesty International* brieven is blijven schrijven en door haar 'volgers' van de BVD werd getypeerd als een vrouw die geen vlieg kwaad deed, tóch stond zij tot in de jaren tachtig op de zwarte lijst van de BVD.¹⁰⁸ Dit geeft de bijzondere criteria aan die de BVD volgde voor de lijst. Gevoed door angst voor communisme ten tijde van de Koude Oorlog en de Nederlandse afhankelijkheid van de Amerikanen, zouden eind jaren zestig zouden ook Nederlandse 'provo's' op de lijst terecht zijn gekomen.¹⁰⁹ In deze tijd waarin de angst voor het communisme heerste¹¹⁰ is het aannemelijk dat de BVD onderzoek deed naar potentieel gevaarlijk linkse Spanjaarden die zich in Nederland bevonden, waardoor de Spanjaarden onderdeel werden gemaakt van 'Operatie Diepvries'.

Uit dit hoofdstuk is duidelijk geworden dat de Nederlandse overheid destijds eigen bedoelingen en strategieën had.¹¹¹ Uit het voorbeeld van de Veenendaalse *casa* blijkt dat

¹⁰⁴ *De Volkskrant* 07-09-1995, 'Hoe de BVD te werk ging bij alles wat links of spion was'.

¹⁰⁵ *De Volkskrant* 07-09-1995, 'Hoe de BVD te werk ging bij alles wat links of spion was'.

¹⁰⁶ Constant W. Hijzen, *Vijandbeelden: de veiligheidsdiensten en de democratie, 1912-1992*. Diss. Boom, 2016, 492.

¹⁰⁷ *De Volkskrant* 07-09-1995, 'Hoe de BVD te werk ging bij alles wat links of spion was';

BVD-dossier Johanna Bovenkerk. Collectie Nederlandse deelnemers aan de Internationale Brigades in de Spaanse Burgeroorlog, inventarisnummer 201, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam.

¹⁰⁸ BVD-dossier Johanna Bovenkerk; Manuscript van Johanna Bovenkerk met haar herinneringen als verpleegster aan de Spaanse Burgeroorlog, opgeschreven in 1988. Collectie Nederlandse deelnemers aan de Internationale Brigades in de Spaanse Burgeroorlog, inventarisnummer 139, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam.

¹⁰⁹ *De Volkskrant* 07-09-1995, 'Hoe de BVD te werk ging bij alles wat links of spion was'.

¹¹⁰ Hijzen, *Vijandbeelden*, 488-492.

¹¹¹ NL-HaNA, *Nota Buitenlandse Werknemers*, 14; NL-HaNA, *Memorie van Antwoord*, 10; NL-HaNA, *Eindnota Buitenlandse Werknemers*.

de regering de relatie met de Spaanse autoriteiten een hoge prioriteit gaf, ook als dit inperking van de vrijheid van Spaanse arbeiders in Nederland tot gevolg had. De Veenendaalse kwestie wordt het beste gezien vanuit het tegenstrijdige beleid van de 'terugkeergedachte'. De economie stond voorop, maar om tegelijkertijd immigratie van de gastarbeiders te voorkomen stond de overheid Spaanse beïnvloeding en controle toe, zodat de 'warme banden' met het thuisland onderhouden werden. Het is echter de vraag of de Nederlandse overheid in de veronderstelling was dat controle vanuit Franco's dictatuur de juiste belichaming was van 'warme banden'.

Hoewel uit de passage van minister Van der Stoep uit het vorige hoofdstuk bleek dat er wel degelijk een spanning bestond voor de linkse regering Den-Uyl over de handelingen van het Spaanse regime, gingen de subsidieregelingen in onaangepaste vorm door en bleven de diplomatieke betrekkingen met Spanje in stand. Waar problemen voor de samenwerking zich aandienen, werden die door de hoogste bewindslieden gesust, zoals dat bijvoorbeeld het geval was bij de ontkenning van Franco-censuur door minister Geertsema.¹¹² Ondanks de aanwezigheid van verschillende politieke idealen zorgde de wederzijdse economische winst voor een solide samenwerkingsverband.

De anticommunistische agenda van de BVD moet een tweede bron van frictie zijn geweest voor het kabinet Den-Uyl. De sociaaldemocratische regering was in een groot deel van de jaren zeventig verantwoordelijk voor de BVD-operatie die door zijn voorgangers in gang was gezet. Deze beleidslijn kan het beste verklaard worden door de toenmalige internationale relaties, die zich kenmerkte door angst voor het communisme. Voor de Spaans-Nederlandse Betrekkingen betekende dit een extra impuls voor de samenwerking met betrekking tot de Spaanse arbeiders in Nederland. In hoeverre de samenwerking heeft geleid tot de Nederlandse doelstelling van remigratie wordt in het volgende hoofdstuk besproken.

¹¹² HTK, zitting 1971-1972, 2059 en 2391. Ingezonden 13 juli 1972.

Het immigratiebeleid op z'n retour: De Spaanse terugkeer

Heeft het Nederlandse migratiebeleid ten aanzien van Spaanse arbeidsmigranten in de jaren zestig en zeventig zijn doelen bereikt?

Tot dusverre zagen we hoe de Spaanse en Nederlandse autoriteiten eigen en overeenkomstige belangen hadden met betrekking tot de Spaanse arbeidsmigranten. In dit laatste hoofdstuk wordt besproken in hoeverre de statelijke sturing van beide overheden resulteerde in de voor hen gewenste uitkomsten.

De Spaanse onderdrukking

De Spaanse overheid wilde zoveel mogelijk controle uitoefenen op haar burgers in Nederland om politieke oppositie te onderdrukken en binnenlandse onrust te voorkomen. Hoewel de meeste Spanjaarden in Nederland zich niet met politiek inlieten, heeft de Spaanse controle politieke activiteiten van de regime-critici niet volledig kunnen tegenhouden.¹¹³ Zodoende kan geconcludeerd worden dat de Spaanse autoriteiten deels in hun opzet slaagden, omdat de controle en intimidatie-incidenten mogelijk bijdroegen aan de apolitieke houding van de meerderheid van de arbeiders. Lidmaatschap van een Nederlandse vakbond zou bijvoorbeeld hun dierbaren in Spanje in moeilijkheden hebben kunnen gebracht.¹¹⁴ Daarbij is het maar de vraag is of alleen de controlepraktijken in Nederland significant hebben bijgedragen aan de apolitieke houding van de Spanjaarden, die ook gevoed kan zijn door de zware onderdrukking en represailles die de Spaanse bevolking onderging in de decennia voorafgaand aan de arbeidsmigratie. Verder is de opzet om politieke onrust te voorkomen voor de instandhouding van het Franco-bewind, door de geschiedenis ingehaald. Bij het overlijden van generaal Franco in 1975 kwam een einde aan de dictatuur en brak een transitieperiode naar democratie aan.¹¹⁵ Hoewel de onderdrukking tijdens de laatste jaren van het Franco-regime in Spanje zeker geen lichtere vormen aan had genomen¹¹⁶, betekende het einde van het Franco-bewind dat de doelstelling om politieke onrust van

¹¹³ Olfers, *Arbeidsmigrant of Vluchteling?*, 21-28.

¹¹⁴ Idem, 35.

¹¹⁵ Laura Desfor Edles, *Symbol and ritual in the new Spain: The transition to democracy after Franco*. (Cambridge University Press 1998) 4-8.

¹¹⁶ Encarnación, "Reconciliation after democratization", 444.

migranten tegen te gaan, niet langer aan de orde was.

De Nederlandse terugkeerwens

De Nederlandse overheid verwachtte dat de grote meerderheid van alle gastarbeiders binnen enkele jaren na hun komst terug zouden keren naar het land van herkomst. Om dit te bevorderen zette de overheid in op ondersteuning van de banden die het herkomstland met haar emigranten onderhield.¹¹⁷ Voor de Nederlandse regering was deze spoedige terugkeer het enige uitgewerkte scenario voor de arbeidsmigranten.¹¹⁸ Wanneer we naar de aantallen Spanjaarden in Nederland kijken, zien we inderdaad dat veel Spaanse gastarbeiders terugkeerden naar Spanje (Grafiek 1.1-1.3 in de bijlage).¹¹⁹ Het is daarom verleidelijk om aan te nemen dat de tijdelijkheidsgedachte een juiste aanname was of dat zelfs de Nederlandse aanmoediging tot retourmigratie haar vruchten afwierp.

Wanneer we de toename van het vertrek van de Spaanse arbeiders naast de achtergrond van Spanje plaatsen, komt echter een ander beeld naar voren. De sterke daling in het aantal Spanjaarden in Nederland valt samen met het overlijden van de Spaanse dictator in 1975. Hoewel de Spaanse economie zich toen nog maar weinig had ontwikkeld,¹²⁰ laten de jaren na Franco's dood de grootste remigratie van Spaanse migranten zien.¹²¹ Uit grafiek 1.1 van het Centraal Bureau voor de Statistiek is af te lezen dat een groot deel van de Spaanse arbeidsmigranten in de tweede helft van de jaren zeventig uit Nederland is vertrokken.¹²² De Spanjaarden in Nederland waren de grootste remigratiegroep onder de gastarbeiders.¹²³ Hoewel zich een zelfde ontwikkeling voordeed bij de Griekse gastarbeiders nadat kolonel Papadopoulos werd afgezet in 1973, zien we in die tijd is slechts een lichte daling te zien in het aantal Grieken in Nederland.¹²⁴

¹¹⁷ NL-HaNA, *Eindnota Buitenlandse Werknemers*, 5.

¹¹⁸ NL-HaNA, *Eindnota Buitenlandse Werknemers*, 1-23.

¹¹⁹ Flip Lindo, "Zuideuropeanen in Nederland. Verkenning van hun positie en inventarisatie van onderzoek." (Rijswijk 1988) 21-25.

¹²⁰ Boudewijn Surie, 'Terugkeerders op hun retour. Een speurtocht naar de welvaartseffecten van gastarbeid tien jaar na de terugkeer', in: Jan Mansvelt Beck, Christian Smid en Hans de Visser (red.) *Bestaansbronnen in de Spaanse periferie. Een selectie uit verslagen van twee jaar veldwerk in Andalusië* (Amsterdam 1986), 53.

¹²¹ Olfers, *Arbeidsmigrant of vluchteling*, 15-16.

¹²² Lindo, "Zuideuropeanen in Nederland", 21-25.

¹²³ Entzinger, *Minderhedenbeleid*, 69, 101.

¹²⁴ Lindo, "Zuideuropeanen in Nederland", 21-25.

De Spaanse gastarbeiders waren dus de enige gastarbeiders die in de jaren zeventig die op grote schaal terugkeerden naar het thuisland.¹²⁵ Voornamelijk de Turkse en Marokkaanse gastarbeiders vestigden zich permanent in Nederland. Van de Turkse en Marokkaanse gastarbeiders die begin jaren zeventig naar Nederland kwamen is de helft in Nederland gebleven. Grafiek 2 geeft inzicht in het toenemend aantal Turkse en Marokkaanse gastarbeiders in de jaren zeventig. In totaal vestigde twee derde van de Marokkaanse arbeidsmigranten zich in Nederland.¹²⁶ Wentholt's voorspelling van vier tot acht procent blijvende immigranten steekt hier schril bij af. In 1983 was de gezamenlijke omvang van de Turkse en Marokkaanse migranten in Nederland ruim 250 duizend mensen.¹²⁷ De Marokkaanse arbeider in Nederland zag na de oliecrisis in 1973 een groeiende economische instabiliteit in het herkomstland, de politieke onrust groeide en de strikte koers van het Nederlandse immigratiebeleid maakte de mogelijkheid om ooit terug te kunnen keren naar Nederland onzeker. De keuze om te remigreren naar het instabiele Marokko was voor veel migranten een te groot risico.¹²⁸ Terwijl voor de Marokkaanse arbeiders de ontwikkelingen in het thuisland bijdroegen aan de vestiging in Nederland, droeg de politieke omwenteling in Spanje bij aan het vertrek uit Nederland. Spanje kende in vergelijking tot bijvoorbeeld Griekenland een hele lange periode van onderdrukking. Na bijna veertig van repressie onder leiding van generaal Franco kwam deze macht tot een eind en kon de transitie in de samenleving en politiek worden ingezet.¹²⁹ De nakomelingen van Spanjaarden die in de burgeroorlog tegen Franco vochten konden nu bijdragen aan een vrije samenleving.

Ondanks de terugkeer van de Spaanse arbeiders, kwam de wens van de Nederlandse overheid om geen immigratieland te worden niet uit. Andere, externe factoren hebben de terugkeer of permanente vestiging in Nederland bepaald. Economische factoren in het thuisland zoals in het Marokkaanse geval of de politieke achtergrond van het herkomstland zoals dat aan Spaanse kant geval was, hebben veel invloed gehad op de overwegingen van de migranten in Nederland. De arbeidsmigranten

¹²⁵ Tinnemans, *Een gouden armband*, 76; Entzinger, *Minderhedenbeleid*, 69, 101.

¹²⁶ Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS), 'Twee van de drie Marokkaanse migranten zijn in Nederland gebleven', (2004).

¹²⁷ Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS), 'Twee van de drie Marokkaanse migranten zijn in Nederland gebleven', (2004).

¹²⁸ Bouras, *Het land van herkomst*, 56.

¹²⁹ Laura Desfor Edles, *Symbol and ritual in the new Spain: The transition to democracy after Franco*. (Cambridge University Press 1998) 4-8.

lieten zich niet zo gemakkelijk sturen door de bedoelingen van de overheden.

Hoewel het Nederlandse arbeidsmigratiebeleid niet tot de gewenste resultaten heeft geleid, heeft het toch zijn sporen nagelaten. Het gevoerde beleid bracht onbedoelde gevolgen met zich mee.¹³⁰ Zonder grootschalig remigratieresultaat heeft de samenwerking met dictatoriale regimes, persoonlijke gevolgen gehad voor de arbeidsmigranten.¹³¹ De Spaanse onderdanen die in het democratische Nederland verbleven, kregen nog steeds te maken met controle en intimidatie, omdat deze banden het Nederlandse beleidsprogramma goed uitkwamen. Het meest opmerkelijke gevolg is dat het beleid actief, bijvoorbeeld door subsidiëring van nationaal georiënteerde activiteiten, heeft bijgedragen aan het creëren van sterke banden tussen de arbeidsmigrant en zijn of haar herkomstland, ook bij de migranten die zich permanent vestigden in Nederland. De sterke banden die de arbeidsmigranten in de beginperiode in Nederland met hun thuisland onderhielden werd in later beleid juist geproblematiseerd en als onwenselijk bestempeld.¹³² Decennia na de komst van de arbeidsmigranten nam de Nederlandse overheidssturing een geheel andere wending. Nu moesten de nieuwe immigranten hun banden met het herkomstland juist loslaten, omdat deze de integratie in de Nederlandse samenleving in de weg stonden.¹³³

Door de aanvankelijke ontkenning van de blijvende vestiging van vele gastarbeiders, bleef de terugkeergedachte lange tijd koersbepalend.¹³⁴ Voor de Spaanse gastarbeiders heeft dit beleid indirect hun verblijf in Nederland beïnvloed. Bovendien waren de Spanjaarden de enige groep arbeiders die in de lijn der verwachting terugkeerden naar hun herkomstland.¹³⁵ Hierbij dient het belang van het remigratiebeleid vooral niet overschat te worden, maar juist de ontwikkelingen in het thuisland dient in ogenschouw te worden genomen. Door de hardnekkigheid van de tijdelijkheidsgedachte in de ministeries destijds, werd te laat nagedacht over de omgang met de nieuwe

¹³⁰ Entzinger, *Minderhedenbeleid*, 20; Bouras, *Het land van herkomst*, 249.

¹³¹ *Andere Tijden*, 'Bij de Dood van Franco: de houding van Spaanse gastarbeiders, 10-11-2015; Olfers, *Arbeidsmigrant of vluchteling?*, 40-41.

¹³² Bouras, *Het land van herkomst*, 249.

¹³³ Erik Snel en Peter Scholten, "Van gastarbeiders tot het multiculturele drama: integratie als hardnekkig beleidsprobleem." *Moderniteit en overheidsbeleid: Hardnekkige beleidsproblemen en hun oorzaken* (2005) 165-189.

¹³⁴ Jeroen Doornik, "De mythe van het restrictieve immigratiebeleid." *Justitiële verkenningen* 8 (2001), 34.

¹³⁵ Entzinger, *Minderhedenbeleid*, 69.

immigranten in Nederland.¹³⁶ Terwijl de praktijken van de remigratiestrategie nog jaren voortduurden, werd in de jaren negentig voor het eerst aangenomen dat de aanwezige gastarbeiders in Nederland zich permanent vestigden. Dit integratiebeleid problematiseerde de 'belemmerende' banden met het herkomstland.¹³⁷ Afhankelijk van de belangen van de overheid werd de oriëntatie op het herkomstland door de tijd heen verschillend aanschouwd, als 'goede warme banden' of als een belemmering.

¹³⁶ Entzinger, *Minderhedenbeleid*, 7-8, 24; Doornik, "De mythe van het restrictieve immigratiebeleid." 34, 37.

¹³⁷ Snel en Scholten, "Van gastarbeiders tot het multiculturele drama, 177.

Conclusie

De centrale vraag in dit bacheloronderzoek was hoe de politieke strategieën van de Nederlandse en Spaanse overheid in de jaren zestig en zeventig de transnationale omgang tussen de Spaanse autoriteiten en Spaanse migranten in Nederland hebben beïnvloed. Voor de beantwoording van deze vraag werd gekeken naar de factoren die van invloed zijn geweest op de beïnvloeding van Spaanse arbeidsmigranten. Deze benadering, waarin beide overheden worden opgenomen is vernieuwend voor transnationalisme-onderzoek.

Dit onderzoek toonde aan dat het autoritaire karakter van het Spaanse bewind en het migratiebeleid van de Nederlandse overheid tezamen de overheidssturing vormden ten aanzien van de banden van de Spaanse migrant met het herkomstland. De economische ontwikkelingen in beide landen schiepen de belangrijkste voorwaarde voor de samenwerking, die vanuit politieke overwegingen van beide landen werd vormgegeven. Het Spaanse bewind had jarenlang een politiek van intimidatie en repressie gevoerd. De lijn van deze strategie werd voortgezet in de omgang met de Spaanse arbeiders in het buitenland om politieke onrust binnen de landsgrenzen te voorkomen. Hoewel in de jaren zeventig het einde van het Franco-bewind naderde, namen de geweldsincidenten niet af.

De Nederlandse overheid oordeelde dat Nederland geen geschikt land was voor grootschalige immigratie. De verwachte tijdelijke verblijfsduur van de buitenlandse werknemers resulteerde in een actieve beleidsvoering, die groepen arbeiders per nationaliteit aanspoorde zich te organiseren. Voor de Spaanse migranten kwam dit dikwijls neer op de oprichting van organisaties waarin Franco's politiek werd bedreven. De opkomst van sociale bewegingen in Nederland tijdens de jaren zestig en zeventig en de daaruit voortgevloeide kritische linkse pers en sociaaldemocratische regering hebben op dit gebied geen verandering teweeggebracht in de samenwerking met het Spaanse-regime. Ondanks dat de betrekkingen met Spanje enige malen werd betwist zoals uit het onderzoek naar voren kwam, heeft de samenwerking tussen de overheden geen serieus gevaar gelopen. Het economische belang werd niet geriskeerd.

Het meest paradoxale aspect van de samenwerking tussen de overheden van Spanje en Nederland bleek uit de samenwerking tussen de inlichtingendiensten. De

Nederlandse regering zag het communisme als gevaar voor de democratie, maar werkte in Nederland ook actief mee aan Franco's repressieve systeem. Franco's fascistische bestuur die Spanje had getransformeerd tot een dictatuur, was bang voor het communisten omdat zij het autoritaire bewind omver zouden werpen. Terwijl beide overheden datgene belichaamden waar de andere regering vrees voor had, vonden de Spaanse en Nederlandse autoriteiten elkaar in de bestrijding van gevaar voor de gevestigde orde en sloten zij zich aan bij de Amerikaanse angst voor het communisme.

Gevoed door economische en politieke belangen die voortkwamen uit specifieke ontwikkelingen van de landen, hebben de Spaanse en Nederlandse overheid een politieke strategie gevoerd om de banden tussen de Spaanse gastarbeiders en de Spaanse overheid te consolideren. Door middel van formele en informele uitbreiding van controlemiddelen op de Spaanse emigranten beïnvloedden de Spaanse autoriteiten hun band met de arbeidsmigranten. Middels het faciliteren van ontmoetingscentra, het afgeven van subsidies, inlichtingen vergaring en ministeriële interventies bij Spaanse affaires was de Nederlandse overheid medeverantwoordelijk voor de transnationale omgang van de Spaanse overheid met de arbeidsmigranten. Hoewel de Nederlandse overheid hoopte door deze beleidsvoering het grotere 'kwaad' van grootschalige immigratie te voorkomen, bleek uit het laatste hoofdstuk dat de keuze voor migratie in grote mate werd bepaald door ontwikkelingen in het herkomstland.

Deze bevinding wijst, in overeenstemming met econoom Goldin's begrip van migratie, op het belang van het *bottom-up* proces, oftewel een grote mate van zelfregulatie van de migrant. Dat de grote politieke verandering in Spanje waarschijnlijk de terugkeer van Spanjaarden in gang had gezet, zal voor de Nederlandse overheid weinig uitgemaakt hebben. Eén van de groepen gastarbeiders keerde in ieder geval in grote getalen terug naar het herkomstland. Over de omgang met de overige groepen zou decennia later nog steeds gediscussieerd worden.

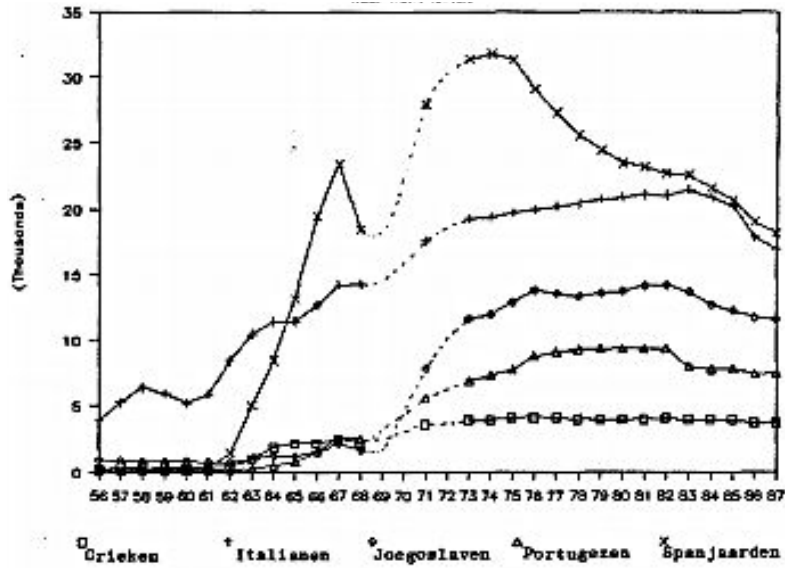
In deze studie stelde ik de sturing van overheden centraal. Dat betekent dat de Spaanse arbeidsmigranten zelf nauwelijks aan het woord zijn gekomen, terwijl zij als vanzelfsprekend belangrijke actoren zijn in de banden die zij onderhielden met het thuisland. Gezien de korte tijdsduur waarin dit onderzoek plaatsvond, heb ik geen mogelijkheid gezien om tevens de banden vanuit het perspectief van de Spaanse arbeidsmigrant te bestuderen. Uiteraard zou dit een vollediger beeld hebben opgeleverd

van de transnationale banden van de Spaanse arbeidsmigranten in Nederland. Daarnaast is een beperking van dit onderzoek gerelateerd aan de geraadpleegde literatuur en bronnenmateriaal. De bevindingen zijn voornamelijk gebaseerd op Nederlands bronnenmateriaal, waaronder ook Nederlandse persberichten. Voor een beter begrip van het Spaanse overheidshandelen ten opzichte van de arbeidsmigranten zijn Spaanse overheidsdocumenten en berichtgeving van de Spaanse media van destijds van significant belang. Uitdieping van deze studie op basis van Spaanse bronnen zou een goede stap zijn voor vervolgonderzoek.

Desondanks heeft dit onderzoek de Nederlandse overwegingen voor het eerste migratiebeleid en hoe de samenwerking met Spanje daar onderdeel van uitmaakte kunnen blootleggen. Toekomstig onderzoek kan zich richten op de historische ontwikkeling van het Nederlandse migratiebeleid, met name in hoeverre er sprake was van continuïteit of discontinuïteit in de beleidsvorming tot aan de huidige migratiedoelstellingen.

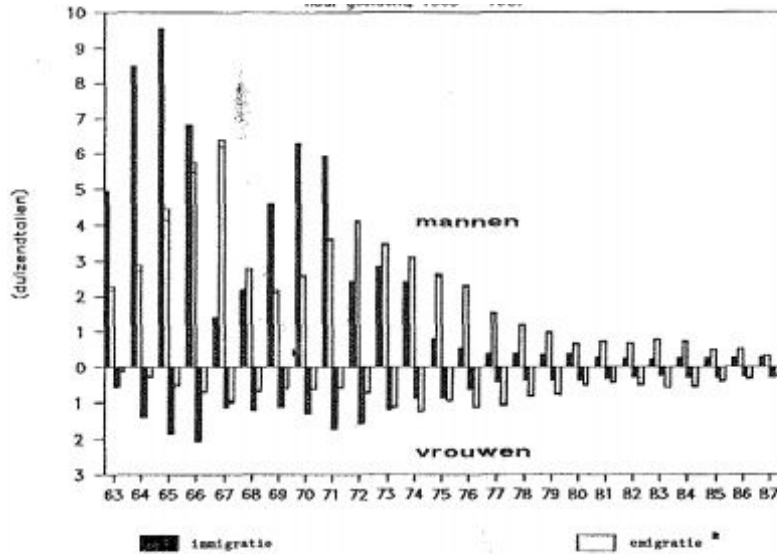
Bijlagen

Grafiek 1.1: Zuid- Europeanen 1956-1987, naar nationaliteit

Bron: CBS, uit: Lindo, *Zuideuropeanen in Nederland*, 21.

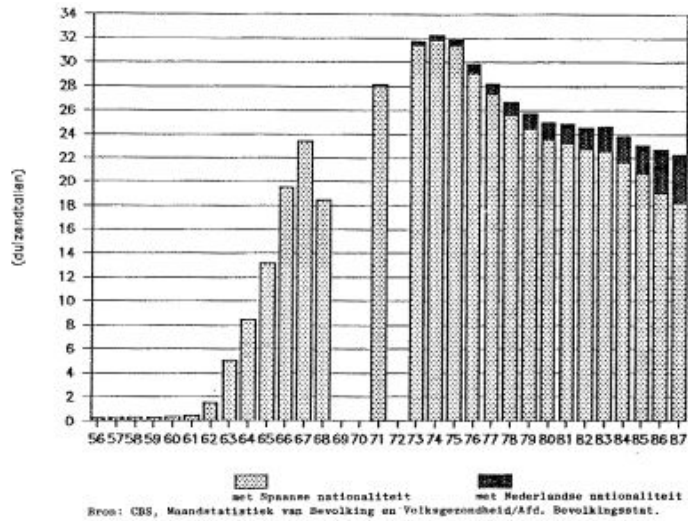
Grafiek 1.2: immigratie en emigratie Spanjaarden 1963-1987

Bron: CBS, uit: Lindo, *Zuideuropeanen in Nederland*, 35.

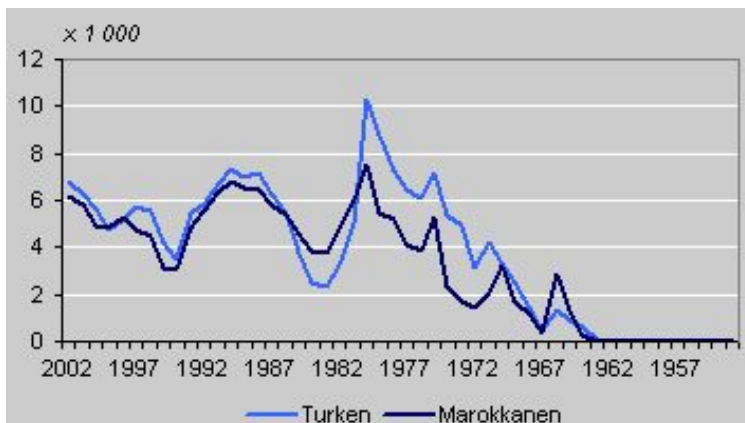
Bijlagen

Grafiek 1.3: Spanjaarden in Nederland 1956-1987

Bron: CBS, uit: Lindo, *Zuideuropeanen in Nederland*, 26.

Grafiek 2: Eerste generatie Turkse en Marokkaanse gastarbeiders in Nederland

Bronnenmateriaal

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis

NVV archief Amsterdam, Hoofdarchief Korte Verslagen van het Hoofdbestuur 1956-1960, 1965-1971, inventarisnummer 50: 'Verslag van de 423ste vergadering van het verbondsbestuur; Buitenlandse Arbeidskrachten 1973.

Calle García, Lino, Het NVV en de Buitenlandse Werknemers : Nota Van Het Secretariaat Voor Buitenlandse Werknemers voor Intern Gebruik: NVV, 1973, Amsterdam.

BVD-dossier Johanna Bovenkerk. Collectie Nederlandse deelnemers aan de Internationale Brigades in de Spaanse Burgeroorlog, inventarisnummer 201, Amsterdam.

Manuscript van Johanna Bovenkerk met haar herinneringen als verpleegster aan de Spaanse Burgeroorlog, opgeschreven in 1988. Collectie Nederlandse deelnemers aan de Internationale Brigades in de Spaanse Burgeroorlog, inventarisnummer 139, Amsterdam.

Archief Ministerie van Buitenlandse Zaken

'Besluit beperking openbaarheid archief ministerie van Buitenlandse Zaken 1965-1974.' Het dossier *Algemene Periode 1965-1974 DI II*, 664.32, inventarisnummer 8720.

Nationaal Archief Den Haag, Code-archief 1965-1974, nummer toegang 2.05.313, inventarisnummer 8749: 'Aanvragen Spaanse Arbeidskrachten: bijgewerkt tot en met 31 mei 1970'.

Archief Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid

Nationaal Archief Den Haag, Directoraat-Generaal voor de Arbeidsvoorziening 1970-1990, inventarisnummer 2406: '*Nota Buitenlandse Werknemers: Brief van de Minister van Sociale Zaken en Volksgezondheid 10504, zitting 1969-1970, nr. 1.*'

Nationaal Archief Den Haag, Directoraat-Generaal voor de Arbeidsvoorziening 1970-1990, inventarisnummer 2406: '*Memorie van Antwoord op het Voorlopige Verslag op de Nota Buitenlandse Werknemers 10504, zitting 1973-1974, nr. 9.*'

Nationaal Archief Den Haag, Directoraat-Generaal voor de Arbeidsvoorziening 1970-1990, inventarisnummer 2406: '*Nota Buitenlandse Werknemers Eindverslag 10504, zitting 1973-1974 nr. 11.*'

Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden

Staatsblad 1965, nr. 40, 73. Op 02-06-2018 geraadpleegd via:

<http://www.vijfeeuwenmigratie.nl/foto/vreemdelingenwet-1965>

Staten-Generaal Digitaal:

Aanhangsel tot het Verslag van de Handelingen der Tweede Kamer, zitting 1970-1971, 1471. Ingezonden 8 maart 1971.

Aanhangsel tot het Verslag van de Handelingen der Tweede Kamer, zitting 1970-1971, 1791. Ingezonden 23 juni 1971.

Aanhangsel tot het Verslag van de Handelingen der Tweede Kamer, zitting 1971-1972, 2059. Ingezonden 12 april 1972.

Aanhangsel tot het Verslag van de Handelingen der Tweede Kamer, zitting 1971-1972, 2059 en 2391. Ingezonden 13 juli 1972.

Handelingen Eerste Kamer, zitting 1965-1966 16 februari 1966, 363.

Documentaire

Andere Tijden, 'Bij de Dood van Franco: de houding van Spaanse gastarbeiders,
10-11-2015.

Kranten en tijdschriften

De Telegraaf

De Tijd

De Volkskrant

De Waarheid

Het Vrije Volk

NRC Handelsblad

Trouw

Literatuur

- Adolf, Steven, Anaïs López en Olga B. Cid, *Mi casa su casa: a la mesa con emigrantes españoles*. (De Nieuwe Haagsche 2012).
- Bouras, Nadia. *Het land van herkomst: perspectieven op verbondenheid met Marokko, 1960-2010*. Vol. 3. (Hilversum 2012).
- Brand, Laurie A, *Citizens abroad: Emigration and the state in the Middle East and North Africa*. Vol. 23. (Cambridge University Press 2006).
- Brettell, Caroline B, and James F. Hollifield, eds. *Migration theory: Talking across disciplines*. (Routledge 2014).
- Centraal Bureau voor de Statistiek, 'Twee van de drie Marokkaanse immigranten zijn in Nederland gebleven' (2004), op 02-06-2018 geraadpleegd via:
<https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2004/30/twee-van-de-drie-marokkaanse-immigranten-zijn-in-nederland-gebleven>.
- Doomernik, Jeroen, "De mythe van het restrictieve immigratiebeleid." *Justitiële verkenningen* 8 (2001) 31-40.
- Duyvendak, Jan Willem, and Ruud Koopmans, "Protest in een pacificatie-democratie. Nieuwe sociale bewegingen en het Nederlandse politieke systeem." in: Jan Willem Duyvendak (red.) *Tussen Verbeelding en Macht. 25 jaar nieuwe sociale bewegingen in Nederland* (1992), 39-58.
- Edles, Laura Desfor, *Symbol and ritual in the new Spain: The transition to democracy after Franco*. (Cambridge University Press 1998).
- Encarnación, Omar G, "Reconciliation after democratization: coping with the past in Spain." *Political Science Quarterly* 123.3 (2008) 435-459.
- Engbersen, Godfried, "Down and Out. Internationale migratie en illegale vreemdelingen." *Facta* 9.6 (2001) 8-12.
- Entzinger, Han, "Nederland immigratieland? Enkele overwegingen bij het overheidsbeleid inzake allochtone minderheden." *Beleid en Maatschappij* 2.12 (1975) 326-336.
- Entzinger, Han, *Het Minderhedenbeleid: dilemma's voor de overheid in Nederland en*

- zes andere immigratielanden in Europe. Doctoral dissertation, 1984.
- Gabaccia, Donna, "Time and temporality in migration studies." *Migration theory: Talking across disciplines* (2014) 37-66.
- Glasius, Marlies, "Extraterritorial authoritarian practices: a framework." *Globalizations* 15.2 (2018) 179-197.
- Goldin, Ian, Geoffrey Cameron, and Meera Balarajan, *Exceptional people: How migration shaped our world and will define our future*. Princeton University Press, 2011.
- Hijzen, Constant W, *Vijandbeelden: de veiligheidsdiensten en de democratie, 1912-1992*. Diss. Boom, 2016
- Hoogenboom, Marcel en Peter Scholten, "Migranten en de erfenis van de verzuiling in Nederland." *Beleid en Maatschappij* 35.2 (2008): 107-124.
- Joppke, Christian, *Immigration and the nation-state: the United States, Germany, and Great Britain*. Clarendon Press, 1999.
- Lange, de Tessel en Jeroen Doomernik, "Arbeidsimmigratie in internationaal vergelijkend perspectief." *Amsterdams sociologisch tijdschrift* 31.1 (2004): 147-179.
- Lindo, Flip, "Zuideuropeanen in Nederland. Verkenning van hun positie en inventarisatie van onderzoek." Rijswijk 1988.
- Manning, Peter, *Migration in world history*. Routledge, 2012.
- Olfers, Sjoerd Klaas, *Arbeidsmigrant of vluchteling?: achtergronden van de Spaanse migratie naar Nederland, 1960-1980*. CGM, 2004.
- Portes, Alejandro, "Introduction: the debates and significance of immigrant transnationalism." *Global networks* 1.3 (2001) 181-194.
- Smith, Robert, "Transnational localities: community, technology and the politics of membership within the context of Mexico-US Migration." *Transnationalism from below: comparative urban and community research* 6 (1998) 196-241.
- Snel, Erik, Jan de Boom, en Godfried Engbersen, "Migration and migration policies in the

Netherlands." (2003).

Snel, Erik en Peter Scholten, "Van gastarbeiders tot het multiculturele drama: integratie als hardnekkig beleidsprobleem." *Moderniteit en overheidsbeleid: Hardnekkige beleidsproblemen en hun oorzaken* (2005) 165-189.

Soetens, Nelly W, 10 Portretten Van Gastarbeiders. (Odijk 1972).

Sunier, Thijl, Heleen van der Linden, and Ellen van de Bovenkamp. "The long arm of the state? Transnationalism, Islam, and nation-building: the case of Turkey and Morocco." *Contemporary Islam* 10.3 (2016) 401-420.

Surie, Boudewijn, "Terugkeerders op hun retour. Een speurtocht naar de welvaarteffecten van gastarbeid tien jaar na de terugkeer", in: Jan Mansvelt Beck, Christian Smid en Hans de Visser (red.) *Bestaansbronnen in de Spaanse periferie. Een selectie uit verslagen van twee jaar veldwerk in Andalusië* (Amsterdam 1986), 51-61.

Tinnemans, Will. *Een gouden armband: Een geschiedenis van Mediterrane immigranten in Nederland (1945-1994)*. Nederlands Centrum Buitenlanders (1994).

Wentholt, Rob, *Buitenlandse arbeiders in Nederland: Een veelzijdige benadering van een complex vraagstuk*. Spruyt. (Van Mantgem & De Does 1967).